

Κλαίρη Παλυβού & Ίρις Τζακίλη
Επιστημονική Επιμέλεια

ΘΗΡΑΣΙΑ Ι

μια διαχρονική διαδρομή

ΘΗΡΑΣΙΑ Ι

μια διαχρονική διαδρομή

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

ΘΗΡΑΣΙΑ Ι

μια διαχρονική διαδρομή

Επιστημονική Επιμέλεια
Κλαίρη Παλυβού & Ίρις Τζαχίλη

ΑΘΗΝΑ 2015

ΘΗΡΑΣΙΑ Ι. Μια διαχρονική διαδρομή

THERASIA I. A timeless route

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης
Τμήμα Αρχιτεκτόνων Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων

Επιστημονική επιμέλεια: Κλαίρη Παλυβού & Τρις Τζαχίλη

© 2015 Τα Πράγματα Εκδόσεις
Ρωμυλίας 17, 14671 Αθήνα
www.ta-pragmata.com

Επιμέλεια τόμου: Ελπίδα Συγγελάκη
Ηλεκτρονική σελιδοποίηση – Σχεδιασμός εξωφύλλου: Σταύρος Χατζηδάκης
Φωτογραφία εξωφύλλου: Κώστας Σμπόνιας

ISBN: 978-960-98261-3-6

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κατάλογος Συγγραφέων.....	7
Κατάλογος Συντομογραφιών.....	9
Κλαίρη Παλυβού & Ίρις Τζαχίλη	
Εισαγωγή	11
Jack L. Davis	
Εναρκτήρια Ομιλία	
“Last Man Standing” Intensive surface survey in Greece, Santorini and Therasia.....	13

1. ΓΕΩΛΟΓΙΑ – ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

Γιώργης Βουγιουκαλάκης	
Η δημιουργία της Θηρασίας και η μορφολογία της την Ύστερη Εποχή του Χαλκού.....	20
Κώστας Σμπόνιας, Eméri Farinetti & Γεωργία Κορδατζάκη	
Εξερευνώντας ένα ηφαιστειογενές τοπίο: η αρχαιολογική έρευνα επιφανείας στη Θηρασία (2007-2011) και τα πρώτα αποτελέσματα.....	32
Γεωργία Κορδατζάκη	
Θηραϊκή και εισηγμένη κεραμική στην προϊστορική Θέση 3 της Θηρασίας: προκαταρκτικά αποτελέσματα.....	58
Μάγια Ευσταθίου	
Η Θηρασία κατά τους αρχαίους χρόνους.....	72
Μαρίνα Βόγκλη	
Προκαταρκτική παρουσίαση της κεραμικής από τον 5ο μέχρι τον 7ο αιώνα στη θέση της Ρίβας.....	92

2. ΙΣΤΟΡΙΑ

Ίρις Τζαχίλη	
Η μακρά διάρκεια στη Θηρασία, η αρχαιολογική επιφανειακή έρευνα και η σιωπή των πηγών.....	114
Κλαίρη Παλυβού	
Φανερή και κρυμμένη οίκηση στη Θήρα και τη Θηρασία.....	124

Ελευθερία Ζέη

Οι Κυκλάδες (17ος – 18ος αι.): όψεις, απόψεις και ιστοριογραφικά
ζητήματα του νησιωτισμού.....142

Άγγελος Μπούφαλης

Η τοπωνυμική έρευνα στη Θηρασία.....154

3. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Άλκηστη Δανιήλ & Ανδρέας Ζαχαράτος

Η αρχιτεκτονική μιας τυπικής οικιστικής μονάδας στην Αγριλιά.....170

Βασιλική Γκουλιπούλου, Όλγα Μολίδα & Μαριάννα Νάση

Οι εκκλησίες της Θηρασίας:

Ο ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου στην Αγριλιά.....178

Κώστας Αθανασίου

Ξερολιθιές και πεζούλες στη Θηρασία.....194

Κατερίνα Ριτζούλη

Η διαχείριση των υδάτων στο νησί της Θηρασίας.....204

Έλενα Ρειζίδου

Τα ορυχεία θηραϊκής γης στη νότια Θηρασία.....218

Μαρία Αρακαδάκη

Η Κρήτη στη Θηρασία: πρώτες εικόνες.....228

4. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ

Αλεξάνδρα Μπακαλάκη

Κάτι περισσότερο και κάτι λιγότερο από «ένα νησάκι δίπλα στη
Σαντορίνη».....240

Κωνσταντίνος Καλαντζής

Η Θηρασία ως τόπος: εισαγωγικές σκέψεις για μια εθνογραφία στη
σύγχρονη Θηρασία.....254

Dimitra Douskos

The dispossession from menace: notes on the population of
Therasia in relation to volcanic and seismic threats.....274

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

Davis Jack L.

Professor of Greek Archaeology
University of Cincinnati
Former Director of the American
School of Classical Studies at Athens
jack.davis@uc.edu

Douskos Dimitra

Κλινική Ψυχολόγος
dimitra.douskos@wanadoo.fr

Farinetti Emeri

Διδάκτωρ Πανεπιστημίου Leiden
Ερευνήτρια Προγράμματος
«ΘΑΛΗΣ», ΑΠΘ
emerif@tin.it

Αθανασίου Κωνσταντίνος

Μεταδιδάκτορας Τμήματος
Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πολυτεχνική
Σχολή, ΑΠΘ
athanasioukon@gmail.com

Αρακαδάκη Μαρία

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Τμήματος
Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, ΑΠΘ
mararak@arch.auth.gr

Βόγκλη Μαρίνα

Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων
marinavogkli@gmail.com

Βουγιουκαλάκης Γιώργης Ε.

Ηφαιστειολόγος
Ινστιτούτο Γεωλογίας
& Μεταλλευτικών Ερευνών
gvoug@igme.gr

Γκουλιοπούλου Βασιλική

Αγρονόμος Τοπογράφος Μηχανικός
MSc Προστασία, Συντήρηση και
Αποκατάσταση Μνημείων Πολιτισμού
(ΔΠΜΣ ΑΠΘ)
vanessa_gko@hotmail.com

Δανιήλ Άλκηστη

Αρχιτέκτων Μηχανικός
Υποψήφια Διδάκτωρ ΑΠΘ
alkistid@hotmail.com

Ευσταθίου Μάγια

Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων
maja@otenet.gr

Ζαχαράτος Ανδρέας

Αρχιτέκτων Μηχανικός ΕΜΠ
Μεταπτυχιακός Φοιτητής, RWTH
Aachen (MSc Architektur)
andreaszacharatos@gmail.com

Ζέη Ελευθερία

Επικουρη Καθηγήτρια Νεότερης
Ιστορίας, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας,
Πανεπιστήμιο Κρήτης
elezei@hotmail.com

Καλαντζής Κωνσταντίνος

Κοινωνικός Ανθρωπολόγος
Διδάκτορας Πανεπιστημιακού Κολλεγίου
Λονδίνου (UCL)
kcalantzis@gmail.com

Κορδατζάκη Γεωργία

Αρχαιολόγος - Πετρογράφος κεραμικής
Εξωτερικός Συνεργάτης Εργαστηρίου
Fitch, Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή
Αθηνών
gkordat@gmail.com

Μπακαλάκη Αλεξάνδρα

Επίκουρη Καθηγήτρια Κοινωνικής
Ανθρωπολογίας, ΑΠΘ
abak@hist.auth.gr

Μολίδα Όλγα

Πολιτικός Μηχανικός
MSc Προστασία, Συντήρηση και
Αποκατάσταση Μνημείων Πολιτισμού
(ΔΠΜΣ ΑΠΘ)
olmolida@gmail.com

Μπούφαλης Άγγελος

Αρχαιολόγος
Υποψήφιος Διδάκτορας, Τομέας
Κλασικών Σπουδών
Τμήμα Φιλολογίας, ΑΠΘ
angelosboufalis@yahoo.com

Νάση Μαριάννα

Αρχιτέκτων Μηχανικός
MSc Προστασία, Συντήρηση και
Αποκατάσταση Μνημείων Πολιτισμού
(ΔΠΜΣ ΑΠΘ)
nasi_marianna@hotmail.com

Παλυβού Κλαιρή

Ομότιμη Καθηγήτρια Τμήματος
Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, ΑΠΘ
cpalyvou@arch.auth.gr

Ρεϊζίδου Έλενα

Πολιτικός Μηχανικός
MSc Προστασία, Συντήρηση και
Αποκατάσταση Μνημείων Πολιτισμού
(ΔΠΜΣ ΑΠΘ)
ereizidou@hotmail.com

Ριτζούλη Κατερίνα

Αρχιτέκτων Μηχανικός
MSc Προστασία, Συντήρηση και
Αποκατάσταση Μνημείων Πολιτισμού
(ΔΠΜΣ ΑΠΘ)
Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων
& Τεχνικών Έργων Ανατολικής
Μακεδονίας – Θράκης ΥΠΠΟΤ
katerinaritzouli@yahoo.gr

Σμπόνιας Κώστας

Αναπληρωτής Καθηγητής Τμήματος
Ιστορίας Ιονίου Πανεπιστημίου
sbonias@ionio.gr

Τζαχίλη Ίρις

Ομότιμη Καθηγήτρια Προϊστορικής
Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης
tzachili@uoc.gr

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΩΝ

Αλς: Περιοδική Έκδοση της Εταιρείας Στήριξης Σπουδών Προϊστορικής Θήρας

ΚΝΕ-ΕΙΕ: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών

ΠΚ, ΜΚ, ΥΚ: Πρωτοκυκλαδική, Μεσοκυκλαδική, Υστεροκυκλαδική Περίοδος

AJA: American Journal of Archaeology

BSA: Annual of the British School at Athens

Bull Volcanol: Bulletin of Volcanology

EOS Trans Am Geophys Union: Transactions, American Geophysical Union

IG: Inscriptiones Graecae

J Geol Soc Lond: Journal of Geological Society (London)

J Geophys Res: Journal of Geophysical Research

JMA: Journal of Mediterranean Archaeology

JRS: Journal of Roman Studies

J Volcanol Geotherm Res: Journal of Volcanology and Geothermal Research

LGPN: Lexicon of Greek Personal Names, Oxford University

Phys Chem Earth: Physics and Chemistry of the Earth

Seg: Supplementum Epigraphicum Graecum

Εισαγωγή

Πριν αρχίσουμε την έρευνα το 2007 σκεπτόμασταν πόσο λίγο είναι γνωστή η Θηρασία από αρχαιολογικής και ιστορικής πλευράς, μολονότι στο έδαφός της ξεκίνησε η έρευνα για την αρχαιολογία του Αιγαίου! Τεράστια αντίθεση με την κοντινή και τόσο διάσημη Θήρα, με τις μεγάλες αρχαιολογικές έρευνες (Ακρωτήρι, αρχαία Θήρα), με αρχαία, με επισκέπτες, με βιβλία για την ιδιότυπη αρχιτεκτονική της. Όταν ξεκινήσαμε –και ακόμη ως σήμερα– είχαμε την αίσθηση ότι μας περίμεναν στα αμπέλια και στις χαράδρες ίχνη από άγνωστα, μη διαβρωμένα πρότυπα τρόπων ζωής και τοπίων, πόλεις αρχαίες και χωριά μεσαιωνικά, σοφή χωροταξία και τεχνολογικές κορυφώσεις του 19ου αιώνα στα μεγάλα ορυσεία... Ακόμη την έχουμε.

Η έρευνα που σχεδιάσαμε είχε δύο τομείς: την επιφανειακή αρχαιολογική έρευνα και τη διαχρονική διερεύνηση των χωροταξικών και αρχιτεκτονικών επιλογών. Οι φορείς που πλαισίωσαν αυτές τις πρώτες έρευνες ήταν το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, το Διατμηματικό Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών στην «Προστασία, Συντήρηση και Αποκατάσταση Μνημείων Πολιτισμού» του Τμήματος Αρχιτεκτόνων του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και η Εφορεία Αρχαιοτήτων Κυκλάδων. Η επιφανειακή έρευνα προχώρησε και συμπληρώθηκε σε πέντε χρόνια. Πρόκειται για την έρευνα που μελετά τα υλικά ίχνη του παρελθόντος στο σύγχρονο τοπίο, δίνοντας δειγματοληπτικά μία αξιόλογη εικόνα της κατάληψης του χώρου στο σύνολο του νησιού. Παράλληλα, προχώρησε η αναγνώριση και καταγραφή των μορφών οικησης κατά τους μέσους και νεότερους χρόνους και του τρόπου διαχείρισης της υπαίθρου.

Το Σεπτέμβριο του 2011 ανακοινώθηκαν τα πρώτα συμπεράσματα σε διημερίδα στα Φηρά με την υποστήριξη του δημάρχου Θήρας, Ν. Ζώρζου. Τα κείμενα του παρόντος τόμου στηρίζονται σε εκείνες τις ανακοινώσεις. Τα πορίσματα της πρώτης αυτής περιόδου έρευνας αποτέλεσαν τη βάση και το εφαλτήριο για μια πιο ολοκληρωμένη έρευνα πεδίου, σε συνδυασμό με έρευνα των πηγών και θεωρητική διερεύνηση της έννοιας του νησιωτισμού. Η δεύτερη αυτή περίοδος ξεκίνησε το 2012, υπό διευρυμένη σύνθεση, με συγχρηματοδότηση από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) –Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: «Θαλής. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου».

Τα ανά χείρας κείμενα χωρίζονται σε τέσσερα μέρη. Τον τόμο προλογίζει ο Jack Davis δίνοντας το ιστορικό πλαίσιο των επιφανειακών ερευνών στην Ελλάδα, ιδίως στη Μήλο, που μας ενδιαφέρει λόγω γειτνίασης γεωγραφικής και πολιτιστικής, και την ιστορική τους διαδρομή. Ακολουθεί το πρώτο μέρος, Γεωλογία και Αρχαιολογία, που ξεκινά με τον Γιώργη Βουγιουκαλάκη και τη γεωμορφολογία του νησιού. Αυτό δίνει στον Κώστα Σμπόνια το σκαλοπάτι εκκίνησης της παρουσίασής του. Ο Κ. Σμπόνιας είναι ο κυρίως υπεύθυνος της διεξαγωγής της επιφανειακής έρευνας και εδώ παρουσιάζεται η πρώτη πλήρης έκθεση της έρευνας της Θηρασίας. Έτσι, έχουμε μία πρώτη αντιπροσωπευτική εικόνα της διασποράς των οικισμών και όσο γίνεται της φύσης τους (Κώστας Σμπόνιας, Emeri Farinetti, Γεωργία Κορδατζάκη). Ουσιαστικά είναι μία καταγραφή τόσο των εξαιρετικών δυνατοτήτων, όσο και της

Αριστερή σελίδα:
Συνομιλώντας με το τοπίο
στο φρύδι της καλντέρας,
Μανώλης Θηρασίας (Φωτ.:
Δήμητρα Νιούσκου, 2014).

αποτελεσματικότητας της επιφανειακής έρευνας. Το ενδιαφέρον είναι ότι εντοπίστηκε σε μερικές περιπτώσεις η θέση προϊστορικών οικισμών στο φρύδι των πρηνών προς τη θάλασσα. Η Γεωργία Κορδατζάκη, αναλύοντας τους πηλούς των προϊστορικών οστράκων από αυτές τις θέσεις, καταλήγει σε πολύ ενδιαφέροντα συμπεράσματα για τις θαλάσσιες επικοινωνίες της ενιαίας τότε Θήρας-Θηρασίας, καταδεικνύοντας τις πυκνές νησιωτικές ανταλλαγές. Μία ανάλυση της κεραμικής των ρωμαϊκών χρόνων και του τέλους της αρχαιότητας παρουσιάζεται, σε πρώτη μορφή, στο άρθρο της Μαρίνας Βόγκλη. Και πάλι, η διασπορά της προέλευσης είναι εντυπωσιακή. Βόρεια Αφρική, Κρήτη, Μικρά Ασία είναι ένα πολύχρωμο μωσαϊκό διαδρομών με πλούσια προϊόντα. Στο ίδιο τμήμα περιλαμβάνεται το άρθρο της Μάγιας Ευσταθίου για τις αρχαιολογικές μαρτυρίες και τα ευρήματα της κλασικής περιόδου. Από όλα τα άρθρα προκύπτουν οι ομοιότητες με τον ισχυρό γείτονα, τη Θήρα, αλλά και οι διαφορές της ιστορικής διαδρομής. Κυρίως προκύπτει η διαφορά στο επίπεδο των γραπτών πηγών: για τη Θηρασία είναι σε μεγάλο βαθμό απύσες, μολονότι υπάρχουν αρχαιολογικά τεκμήρια. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι μολονότι τα άρθρα του μέρους αυτού αγγίζουν διαφορετικά θέματα, συμβάλλουν στην οικοδόμηση της αρχαιολογίας και της ιστορίας του νησιού, προβάλλοντας τα ειδικά του χαρακτηριστικά.

Στο δεύτερο τμήμα, το κατεχοχόν ιστορικό, περιλαμβάνονται οι μελέτες της Ίριδας Τζαχίλη σχετικά με την εξέλιξη των τοπίων και της Ελευθερίας Ζέη για την έννοια του νησιωτισμού και την παρουσία της στην ιστοριογραφία των Κυκλάδων, του κατεχοχόν Αρχιπελάγους του Αιγαίου. Η μελέτη της Κλαιρης Παλυβού αφορά τη χωροταξία των οικισμών με την εναλλαγή των οικιστικών τύπων και θέσεων, κάτι γνωστό και από τη Θήρα. Όλες αναφέρονται στις ιδιομορφίες της ιστορικής παρουσίας της Θηρασίας, στη χωρική της διαμόρφωση από την αρχαιότητα έως πρόσφατα. Τα ονόματα, η χρονικά καθορισμένη ονοματοθεσία, αποτελούν το κέντρο ενδιαφέροντος του άρθρου του Άγγελου Μπούφαλη που εντοπίζει τα τοπωνύμια του νησιού και δίνει μία ερμηνεία, όπου είναι δυνατόν.

Η χωροταξία και η αρχιτεκτονική περιλαμβάνει έξι συμμετοχές που καλύπτουν θέματα οικιστικής οργάνωσης (Άλκηστη Δανιήλ, Ανδρέας Ζαχαράτος) και ειδικών κατασκευών, όπως η ναοδομία (Βασιλική Γκουλιοπούλου, Όλγα Μολίδα, Μαριάννα Νάση), αλλά και τα πολύ σημαντικά για το νησί ζητήματα της διαχείρισης της υπαίθρου και των υδάτων (Κώστας Αθανασίου, Κατερίνα Ριτζούλη). Η Έλενα Ρεϊζίδου παρουσιάζει τα πρώτα αποτελέσματα της έρευνας για την ιστορία και την οργάνωση των ορυχείων θηραϊκής γης στη Θηρασία και η Μαρία Αρακαδάκη επιχειρεί ένα συγκριτικό σχολιασμό μεταξύ Κρήτης και Θηρασίας.

Το τέταρτο και τελευταίο μέρος του τόμου είναι αφιερωμένο στον άνθρωπο και στο σήμερα, στο πλαίσιο μιας προσέγγισης από τη σκοπιά της κοινωνικής ανθρωπολογίας. Η Αλεξάνδρα Μπακαλάκη επιχειρεί μια πρώτη συσχέτιση Θήρας και Θηρασίας, ενώ ο Κωστής Καλαντζής καταθέτει τις σκέψεις του από την πλευρά της εθνολογίας. Τέλος, η Δήμητρα Ντούσκου κλείνει τον τόμο με ένα θέμα που αναπόφευκτα κυριαρχεί στη ζωή των κατοίκων της Θήρας και της Θηρασίας: η απειλή και οι κίνδυνοι που συνεπάγονται οι σεισμοί και οι εκρήξεις του ηφαιστείου.

Ο ανά χείρας τόμος είναι ο πρώτος μίας σειράς, που θα περιλαμβάνει τα αποτελέσματα των ερευνών από το 2012 έως το 2015.

Εξερευνώντας ένα ηφαιστειογενές τοπίο: η αρχαιολογική έρευνα επιφανείας στη Θηρασία (2007-2011) και τα πρώτα αποτελέσματα

Κώστας Σμπόνιας, Emeri Farinetti & Γεωργία Κορδατζάκη

Η αρχαιολογική έρευνα επιφανείας στη Θηρασία, τμήμα του ευρύτερου προγράμματος «Διαχρονικοί Νησιωτικοί Πολιτισμοί: η περίπτωση της Θηρασίας» που πραγματοποιείται ως προς το αρχαιολογικό σκέλος της έρευνας σε συνεργασία του τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης (Ιρ. Τζαχίλη) με την ΚΑ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (Μ. Μαρθάρη), εντάσσεται στο πλαίσιο των συστηματικών προγραμμάτων ερευνών επιφανείας, οι οποίες την τελευταία τριακονταετία, κυρίως, ερευνούν με μεθόδους εντατικής επισκόπησης μικρές γεωγραφικές περιοχές, με στόχο την καταγραφή όλου του φάσματος των αρχαιολογικών θέσεων και στοιχείων της ανθρώπινης δραστηριότητας σε διαχρονική βάση, από την απώτατη προϊστορία ως τους νεότερους χρόνους (Keller & Rupp 1983, Wagstaff 1987, Alcock & Cherry 2004, Acheson & Davies 2005· για προγράμματα σε νησιά των Κυκλάδων, βλ.: Renfrew & Wagstaff 1982, Cherry, Davis & Mantzourani 1991). Η μεθοδολογία συνίσταται στις ποσοτικοποιημένες καταμετρήσεις και ελεγχόμενες συλλογές υλικού (κυρίως κεραμικής) από ομάδες ανθρώπων που σαρώνουν το τοπίο σε παράλληλες γραμμές και σε κανονικές αποστάσεις 15-20 μέτρων. Η καταμέτρηση της κεραμικής γίνεται σε κανάβο και οι πυκνότητες των επιφανειακών ευρημάτων αποτυπώνονται προσεκτικά. Το ενδιαφέρον εστιάζεται όχι σε συγκεκριμένα μνημεία ή σημαντικές θέσεις αλλά σε ολόκληρο το τοπίο, το οποίο φέρει σε μία συνέχεια ίχνη της ανθρώπινης δράσης (βλ. ενδεικτικά: Barker & Mattingly 2000, Cherry 2003). Η αξιολόγηση της πυκνότητας της κεραμικής που σημειώνεται στην επιφάνεια του εδάφους και η χρονολόγησή της μας επιτρέπει να καταγράψουμε όλο το φάσμα των αρχαιολογικών θέσεων μιας περιοχής, ανεξάρτητα από τη σπουδαιότητά τους, να εκτιμήσουμε διαχρονικές μεταβολές στο μέγεθος και την κατανομή τους και να καταγράψουμε την εντατικότητα της ανθρώπινης παρουσίας στην ύπαιθρο (Bintliff & Sbonias 1999). Στην περίπτωση της Θηρασίας στόχος μας είναι η μελέτη του οικιστικού σχήματος του νησιού και των μεταβολών σε διαφορετικές περιόδους, η κατανόηση της σχέσης των οικισμών και της υπαιθρου και η μελέτη των συστημάτων χρήσης γης, με λίγα λόγια μία συνολική ιστορία του τοπίου της Θηρασίας στη μακρά διάρκεια.

Σε σχέση με την αξιοπιστία του επιφανειακού υλικού οι υψηλές πυκνότητες κεραμικής στην επιφάνεια του εδάφους, που έρχονται στο φως με την καλλιέργεια αλλά και με γεωλογικές διαδικασίες όπως η διάβρωση, μπορεί να συνδέονται με υψηλούς αστικούς και αγροτικούς πληθυσμούς, επένδυση σε μνημειακότητα, μόνιμη τεχνολογία και εντατική εργασία στην ύπαιθρο. Ωστόσο, στην αξιολόγηση των πυκνοτήτων αυτών υπεισέρχεται και μία σειρά άλλων παραγόντων που πρέπει να ληφθούν υπόψη, οι οποίοι σχετίζονται με τη μεθοδολογία της επιφανειακής έρευνας, με ταφονομικούς παράγοντες (κάλυψη από επικώσεις, διάβρωση εδαφών), με τη γνώση των κεραμικών τύπων και τη χρονολόγηση της κεραμικής, αλλά και με τη δράση κοινωνικών και οικονομικών παραγόντων που μπορεί να ρυθμίζουν

Αριστερή σελίδα:
Εικ. 7: Λείψανα πύργου
ελληνιστικής εποχής στη
Θέση Χριστός.

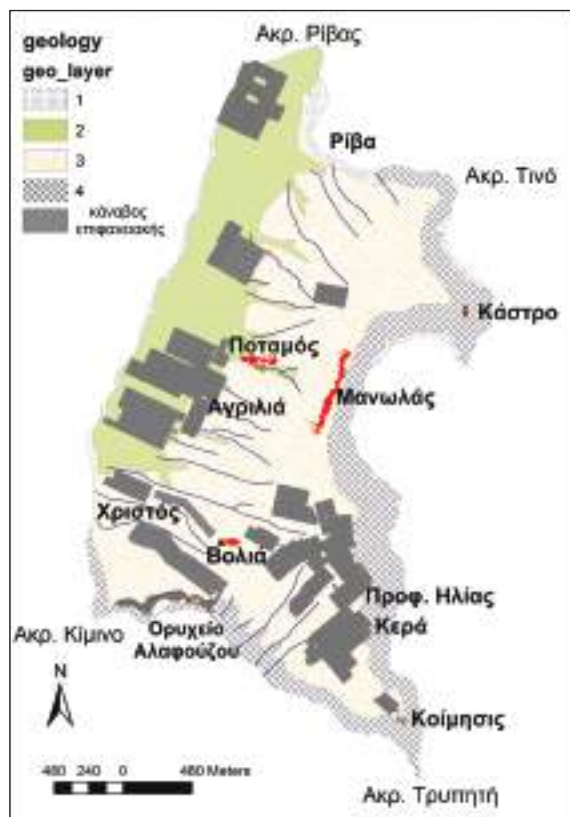
την παραγωγή και κατανάλωση κεραμικής και άρα τη διασπορά της σε μία εποχή (Sbonias 1999). Λαμβάνοντας υπόψη τους παράγοντες αυτούς, η διασπορά του αρχαίου υλικού στην επιφάνεια και η συνακόλουθη ερμηνεία των συρρικνώσεων και επεκτάσεων της κατοίκησης μπορεί να δώσουν σημαντικά στοιχεία για την οικιστική και πληθυσμιακή ιστορία του νησιού και τις αγροτικές δομές στις εκάστοτε περιόδους.

Η Θηρασία δεν έχει ερευνηθεί συστηματικά στο παρελθόν. Η περιοχή του λιμανιού της Ρίβας καθώς και τα ορυχεία στα νότια του νησιού αποτελούσαν τις δύο κύριες περιοχές με γνωστά αρχαιολογικά ευρήματα (εικ. 1). Στην περιοχή Κιμινά στο νότο η εξορυκτική δραστηριότητα στο ορυχείο του Σ. Αλαφούζου και στις γειτονικές ιδιοκτησίες είχαν φέρει στο φως ίχνη διάσπαρτων κτισμάτων ενός οικισμού της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, εκ των οποίων ένα κτίριο είχε ανασκαφεί στο σύνολό του αρχικά από τους Αλαφούζο και Νομικό το 1866 και στη συνέχεια από τον Φουκέ το 1867 (Fouqué 1998 [1879], 94-104, Τζαχίλη 2006, 63-66 και 111-145). Στο λιμάνι της Ρίβας, στο βορειοανατολικό άκρο του νησιού, είχαν εντοπιστεί τα περισσότερα ευρήματα των αρχαίων χρόνων τόσο από περιηγητές του 19^{ου} αι. (Ross 1840, 88 και 101, Sperling 1973, 40-41 για μία σύνοψη), όσο και από αυτοψίες της ΚΑ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων (Ανδρέου 1973-1974, 46, Ευσταθίου *στον παρόντα τόμο*). Στη Ρίβα σημείο αναφοράς αποτελούν τα δύο εκκλησιάκια της Φανερωμένης και της Αγίας Ειρήνης στο νότιο και βόρειο άκρο του λιμανιού, που περιλαμβάνουν αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη, καθώς και οι γύρω πλαγιές, κυρίως στην περιοχή της Φανερωμένης, όπου είναι ορατή στην επιφάνεια κεραμική της ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής. Όσον αφορά τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, περιηγητές αναφέρουν τοίχους στην επιφάνεια και ενδεχομένως λείψανα βυθισμένα στη θάλασσα (Sperling 1973, 40-41), ενώ ο Ανδρέου (1973-1974, 872) σημειώνει στην περιοχή θεμέλια οικιών των ύστερων ελληνιστικών χρόνων. Αν και η πλειονότητα των καταλοίπων που αναφέρονται χρονολογούνται στους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους, ο Lenormant σημειώνει επίσης δύο επιγραφές της αρχαϊκής εποχής (Sperling 1973, 40). Η περιοχή του λιμανιού της Ρίβας, που ήταν εκτός της άδειας που μας χορηγήθηκε από το ΥΠ.ΠΟ. και δεν ερευνηθήκε στο πλαίσιο του παρόντος προγράμματος, θα πρέπει να αποτέλεσε το φυσικό λιμάνι του νησιού κατά την αρχαιότητα. Ο Ross (1840, 88 και 101) υπέθεσε πως εδώ θα βρισκόταν ο κύριος οικισμός του νησιού ταυτίζοντάς τον με την πόλη της Θηρασίας νήσου, που αναφέρει το 2^ο αι. μ.Χ. ο γεωγράφος Πτολεμαίος (3.14, 23). Η ύπαρξη μιας πόλης στη Θηρασία υποδηλώνεται και από την παρουσία του εθνικού «Θηρασιάτης» σε κατάλογο της Δήλου του 236 π.Χ. (IG XI 2, στ. 120 47-48). Αν και η παραπάνω επιγραφή υποδηλώνει μια πιθανή πολιτική ανεξαρτησία της νήσου, γενικότερα η εξάρτηση από τη Θήρα φαίνεται περισσότερο πιθανή (Νιγδελής 1990, 77-78, Reger 2004, 784, Constantakoroulou 2007, 221). Η Ρίβα, με βάση τα γνωστά επιφανειακά ευρήματα, φαίνεται να αναπτύχθηκε κυρίως στους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους και παρά την ενδεχόμενη χρήση της ως αγκυροβόλιο και σε άλλες περιόδους της αρχαιότητας, δεν πρέπει να αποτελούσε το κύριο οικιστικό κέντρο του νησιού. Η ύπαρξη (ή μη) ενός τέτοιου «αστικού» κέντρου ήταν ένα από τα ζητούμενα της έρευνάς μας.

ΤΟ ΦΥΣΙΚΟ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΝΕΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΗΣ ΘΗΡΑΣΙΑΣ

Η Θηρασία, με συνολική επιφάνεια γύρω στα 9,3 τετραγωνικά χιλιόμετρα (μήκος 5 χλμ. και μέγιστο πλάτος 2,5 χλμ.), έχει επικλινές έδαφος που ξεκινά από τις

ψηλές και απόκρημνες ακτές του νησιού κατά μήκος του φρυδιού της καλντέρας στα ανατολικά και καταλήγει στη θάλασσα στα δυτικά σε ύψος 5-20 μέτρα από την ακτή (Hiller von Gaertringen 1899, 56, Συρίγος 2001, 577). Στην έρευνα της Θηρασίας για την καταγραφή και συλλογή του επιφανειακού υλικού εφαρμόστηκε κάναβος σε διαφορετικές τοπογραφικά ζώνες του νησιού, που διερευνήθηκαν δειγματοληπτικά σε τέσσερις περιόδους, κατά το 2007, 2008, 2009 και 2011 (εικ. 1). Η πρώτη ζώνη, που γεωλογικά αποτελείται από μεταφερμένη ανώτερη σειρά κίσηρης (Pichler & Kussmaul 1980, Σ.Χ.Ο.Ο.Α.Π. 2009), περιλαμβάνει την παράλια πεδινή έκταση που αρχίζει από το ακρωτήριο της Ρίβας στη βόρεια απόληξη του νησιού και συνεχίζεται σε όλο το δυτικό τμήμα της Θηρασίας ως τον ορεινό όγκο του Κιμινά που κλείνει το νησί προς νότο (εικ. 1:2). Η επίπεδη αυτή περιοχή είναι προϊόν της τελευταίας μινωικής έκρηξης και δημιουργήθηκε από την απόθεση των προϊόντων της έκρηξης στις χαμηλότερες τοπογραφικά περιοχές που στο δυτικό τμήμα της σημερινής Θηρασίας βρίσκονταν κάτω από το επίπεδο της θάλασσας (Βουγιουκαλάκης 2001, 40, εικ. 2 και 2006, 47-49, Druitt *et al.*, 1999, 45, Friedrich 2009, 90-94). Η δεύτερη ζώνη στο εσωτερικό του νησιού, που γεωλογικά περιλαμβάνει τη ρυοδακτιτική ανώτερη σειρά κίσηρης (Pichler & Kussmaul 1980, Σ.Χ.Ο.Ο.Α.Π. 2009), είναι αυτή των ενδιάμεσων πλαγιών στο ανατολικό και νότιο τμήμα της Θηρασίας (εικ. 1:3). Η ζώνη αυτή, που διασχίζεται από φαράγγια με βαθιές κοίτες που εκβάλλουν δυτικά μέσω της πεδινής ζώνης στη θάλασσα, καταλήγει ανατολικά στο φρύδι της καλντέρας, το υψηλότερο τοπογραφικά τμήμα του νησιού. Εδώ, κατά μήκος του φρυδιού, ξεχωρίζουν οι κορυφές του Κάστρου στα βόρεια ορυχεία (227 μ.), καθώς και οι κορυφές του Προφήτη Ηλία (285,8 μ.) και της Κοίμησης (196 μ.) στο νοτιοανατολικό άκρο του νησιού, που αποτέλεσαν εντατικό πεδίο της έρευνάς μας. Την τελευταία ζώνη αποτελεί η καλντέρα κατά μήκος της ανατολικής και νότιας ακτής, που πέφτει απόκρημνα στη θάλασσα και γεωλογικά αποτελείται από κατώτερες και μεσαιές λάβες, χαλαζιακές λατιανδεσιτικές σκωρίες και ανώτερες λάβες (εικ. 1:4). Η ζώνη αυτή διατρέχει την ανατολική και νότια πλευρά της Θηρασίας, από το ακρωτήριο Τινό στα ΒΑ ως το ακρωτήριο Τρυπητή στα ΝΑ και το ακρωτήριο Κιμινά στα ΝΔ. Είναι εξαιρετικά απόκρημνη και μόνο στα ομαλότερα πλατώματα στο σημείο διεπαφής με το φρύδι της καλντέρας είναι δυνατό να διερευνηθεί. Το νότιο τμήμα του νησιού, από το ακρωτήριο της Τρυπητής ως το ακρωτήριο του Κιμινά, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την προϊστορική έρευνα, αφού

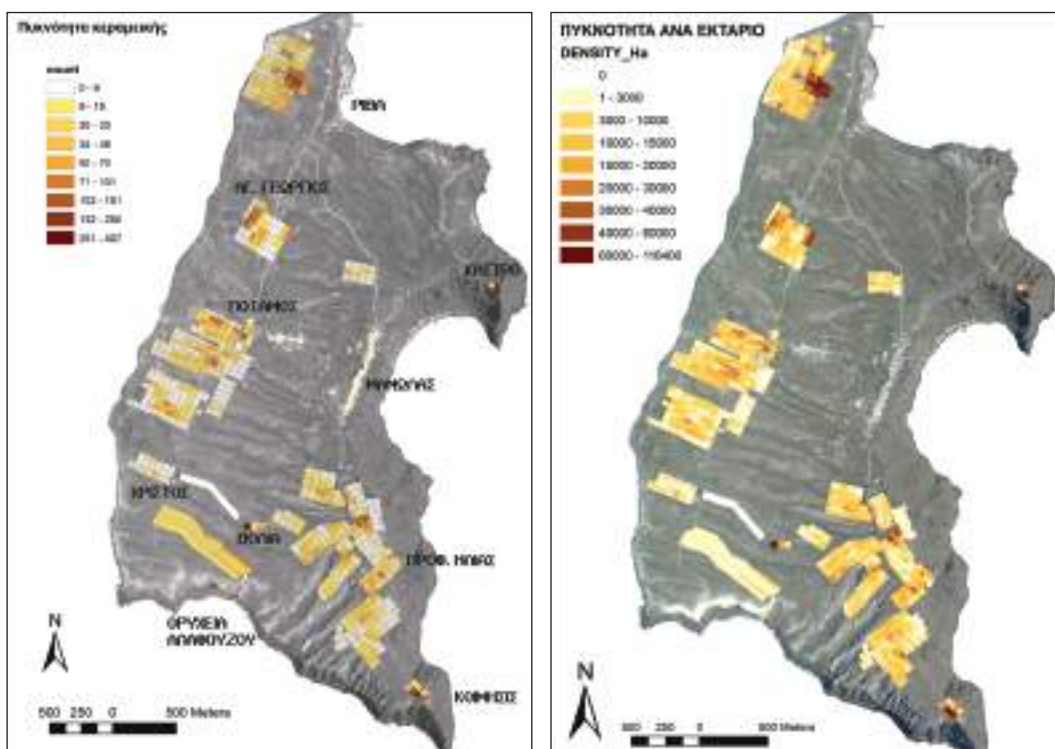
Εικ. 1: Γεωλογικές ζώνες στη Θηρασία: 1. Προσχώσεις ακτής, 2. Μεταφερμένη ανώτερη σειρά κίσηρης, 3. Ρυοδακτιτική ανώτερη σειρά κίσηρης, 4. Κατώτερες και μεσαιές λάβες, χαλαζιακές λατιανδεσιτικές σκωρίες και ανώτερες λάβες. Απεικονίζεται επίσης ο κάναβος της επιφανειακής έρευνας και σημειώνονται οι τοποθεσίες που αναφέρονται στο κείμενο.

εδώ, στην περιοχή των ορυχείων, η αφαίρεση της θηραϊκής γης είχε φέρει στο φως τις μόνες μέχρι τώρα γνωστές προϊστορικές αρχαιότητες στο νησί (Τζαχίλη 2006, 63-66 και 111-145). Εδώ, όπως και στην περιοχή της Κοίμησης, το ανώτερο τμήμα των πλαγιών και τα πλατώματα που κατεβαίνουν προς τη θάλασσα δεν έχουν υποστεί κατακρήμνιση, καθώς η καλντέρα βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο. Αποδίδουν έτσι την προεκρηξιακή εικόνα νησιού, δηλαδή τις πλαγιές λόφων που πριν τη μινωική έκρηξη και την καταβύθιση τμήματος της στεριάς βρίσκονταν στην ενδοχώρα της Θηρασίας.

Στις παραπάνω ζώνες του νησιού σώζεται σήμερα στην επιφάνεια ένα συνολικό σύστημα διευθέτησης της γης, με μεγάλης έντασης επένδυση στο τοπίο για την προστασία και αξιοποίηση της γης. Τα εύθρυπτα εδάφη της θηραϊκής γης υποστηρίζονται σε όλη την έκταση του νησιού, ακόμα και στις απολήξεις των πιο απότομων φαραγγιών, από τοίχους ξερολιθιάς που βαθμιδωτά ακολουθούν το ανάγλυφο του νησιού και δημιουργούν πεζούλες, επίπεδα πλατώματα πρόσφορα για την καλλιέργεια (Αθανασίου *στον παρόντα τόμο*). Πολυάριθμα φαράγγια διατρέχουν το νησί από Α προς Δ και από Β προς Ν στη νότια ακτή και δημιουργούν ένα κανονικό ακτινωτό σύστημα. Κεντρικό ρόλο στο σύστημα αυτό παίζει η διαχείριση των υδάτων, απαραίτητη για τη συγκράτηση των νερών στα άνθηρα καλλιέργειας αλλά και για την προστασία των εδαφών μέσω της διοχέτευσης των υδάτων σε ελεγχόμενες κοίτες. Οι κοίτες των χειμάρρων επενδύονται με αναλημματικούς τοίχους και διαμορφώνουν στενές εγκλιβωτισμένες διαδρομές για την κατευθυνόμενη ροή των χειμάρρων προς τη θάλασσα (Ριτζούλη *στον παρόντα τόμο*, κάρτης 1 και εικ. 2). Παράλληλα, οι κοίτες αυτές ορίζουν μονοπάτια μέσω των οποίων γίνεται η κύρια επικοινωνία¹. Στα ενδιάμεσα πλατώματα υπάρχουν συνεχείς πεζούλες που ακολουθούν τις ισοϋψείς, έχοντας αλώνια συχνά στην απόληξή τους. Το σύστημα αυτό είναι επαναλαμβανόμενο, έτσι ώστε η μορφολογία του νησιού παίρνει τη μορφή μιας σειράς διαδοχικών υδρολογικών λεκανών με βαθμιδωτά άνθηρα καλλιέργειας στις πλαγιές. Τα φαράγγια ενδιάμεσα αρχίζουν από τα ορεινά πλατώματα στα ανατολικά, διασχίζουν την πεδινή ζώνη στα δυτικά και εκβάλλουν στη θάλασσα με διεύθυνση κάθετη προς τις ακτές. Ακόμα και στις επίπεδες εκτάσεις του κάμπου, εδάφη με ανεπαίσθητες υψομετρικές διαφορές καλύπτονται με άνθηρα. Και η παραμικρή κλίση επενδύεται με ξερολιθιές, ένας τρόπος, εκτός των άλλων, αξιοποίησης των λίθων, καθαρισμού και οριοθέτησης των ιδιοκτησιών. Με την εξαίρεση της καλντέρας πουθενά σχεδόν στο νησί δεν βλέπει κανείς μια φυσική κλίση, αλλά ένα ανθρωπογενές ανάγλυφο και ένα κανονικό σύστημα διευθέτησης της γης, προσαρμοσμένο στο φυσικό τοπίο.

Το σύστημα αυτό, που εν μέρει χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα και φέρει πρόσφατα ίχνη εγκατάλειψης (κυρίως των μονοπατιών και χειμάρρων που έχουν φραχθεί με βάτα) και περιορισμένης καταστροφής των αναβαθμίδων λόγω της εγκατάλειψης της καλλιέργειας των δημητριακών και σε μικρότερο βαθμό των αμπελιών, εγγράφεται στο σύγχρονο οικιστικό σχήμα με κύρια χωριά το Μανωλά, τον Ποταμό, την εγκαταλειμμένη Αγριλιά και Κερά καθώς και τον εποχικό οικισμό της Ρίβας (εικ. 1). Ωστόσο, όπως μας έχει επισημάνει ο γεωλόγος του προγράμματος Γ. Βουγιουκαλάκης, τα εδάφη στην επιφάνεια διασώζουν μέχρι σήμερα το λεπτό στρώμα με τις στάχτες της τελευταίας φάσης της μινωικής έκρηξης, ένδειξη πως

¹ Για μια παρόμοια χρήση των κοιτών των χειμάρρων ως οδών επικοινωνίας στον πρωτοβυζαντινό οικισμό στο Καμάρι Θήρας, βλ.: Ευσταθίου 2001, 235.

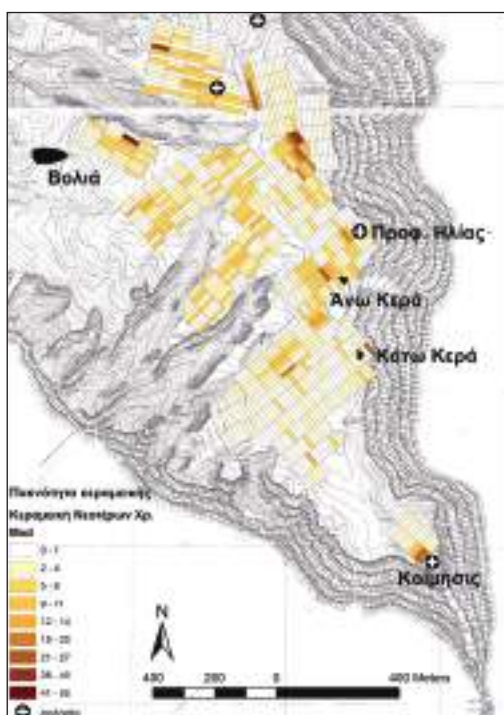
Εικ. 2: Κατανομή κεραμικής στην επιφάνεια του εδάφους. Αριστερά αρχική καταμέτρηση σε λωρίδες μήκους 50 μέτρων. Δεξιά πυκνότητα ανά εκτάριο με διόρθωση για την ορατότητα.

γενικά τα εδάφη είναι σταθερά και δεν έχουν υποστεί εκτεταμένη διάβρωση κατά την αρχαιότητα και τους Μέσους Χρόνους (Βουγιουκαλάκης 2001, 42, για τις φάσεις της μινωικής έκρηξης). Ενδέχεται, δηλαδή, τα νεότερα συστήματα ανδρών να συνεχίζουν ή να πάτησαν σε χωρικές διευθετήσεις της αρχαιότητας που προστάτευσαν τη γη και διατήρησαν σταθερό το τοπίο στη διάρκεια του χρόνου. Σε αυτό συνηγορεί, όπως θα δούμε, και η εκτεταμένη διασπορά αρχαίας κεραμικής στην επιφάνεια του εδάφους, τόσο στην πεδιάδα όσο και στις πλαγιές. Το στρώμα της σύγχρονης καλλιέργειας εδώ δεν ξεπερνά τα 30-40 εκατοστά.

Η ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΕΠΙΦΑΝΕΙΑ: ΟΙΚΙΣΤΙΚΟ ΠΛΕΓΜΑ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΕΣ ΔΟΜΕΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Ας εξετάσουμε τη διασπορά αρχαίου υλικού, και ιδιαίτερα της κεραμικής στις επί μέρους ζώνες του νησιού, και τις ενδείξεις που μας δίνει για την κατοίκηση και τις χρήσεις γης σε διάφορες περιόδους, με βάση την προκαταρκτική μελέτη του υλικού². Η εικόνα 2 αποτυπώνει τη συνολική πυκνότητα της κεραμικής στην επιφάνεια του εδάφους στις περιοχές που διερευνήσαμε. Περιλαμβάνει υλικό διαφόρων περιόδων: μεμονωμένες διασπορές οστράκων της Εποχής του Χαλκού, λιγοστά γεωμετρικά και αρχαϊκά όστρακα, μελαμβαφή όστρακα της κλασικής και ελληνιστικής εποχής, κεραμική της ρωμαϊκής εποχής και της Ύστερης Αρχαιότητας, βυζαντινά και μεταβυζαντινά όστρακα και νεότερο υλικό. Οι χρωματικές διαβαθμίσεις αποτυπώνουν

² Μελετητές: Ήρ. Τζαχίλη, Κ. Σμπόνιας και Μ. Μαρθάρη για το προϊστορικό υλικό, Μ. Ευσταθίου για το υλικό των αρχαίων χρόνων, Μ. Βόγκλη για την κεραμική των βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων, Γ. Κορδατζάκη για την πετρογραφική ανάλυση, Ε. Farinetti για τη βάση δεδομένων και την εφαρμογή των Γεωγραφικών Συστημάτων Πληροφοριών.

Εικ. 3: Πυκνότητα κεραμικής των νεότερων χρόνων στη νοτιοανατολική Θηρασία.

την κλίμακα της πυκνότητας, από λιγοστά όστρακα στις λευκές περιοχές έως 400 όστρακα στα 50 τετραγωνικά μέτρα στις περιοχές με εντονότερο χρώμα. Το θέμα της κεραμικής στην περίπτωση της επιφανειακής έρευνας της Θηρασίας είναι πολύπλοκο. Βρισκόμαστε προ ενός φαινομένου «τάπητα», δηλαδή μιας κεραμικής που απλώνεται σε μεγάλη έκταση και είναι πολλών εποχών, κάτι που απαιτεί συστηματική μελέτη προκειμένου να προκύψουν οι ομοιότητες χρονολογικά και ποιοτικά συγκεντρώσεις. Αυτού του είδους η διασπορά κεραμικής θεωρείται ότι δεν αντανάκλα αποκλειστικά πυρήνες οικιστικής δραστηριότητας, αλλά σε μεγάλο βαθμό και τρόπους καλλιέργειας (βλ. ενδεικτικά: Alcock, Cherry & Davis 1994, Snodgrass 1994, Pettegrew 2001, Bintliff *et al.* 2002, 259-261).

Για τους νεότερους χρόνους τη σύνδεση της εκτός θέσεων κεραμικής με τις χρήσεις γης, και συγκεκριμένα την αμπελοκαλλιέργεια, υποστηρίζει στη Θηρασία η εκτεταμένη διασπορά κεραμικής των νεότερων χρόνων στην ύπαιθρο χώρα, όχι σε συνάρτηση με θέσεις κατοίκησης αλλά διάσπαρτη στους αγρούς. Στην εικόνα 3 αποτυπώνεται η διασπορά νεότερης κεραμικής στο νότιο τμήμα του νησιού, όπου βρίσκονται οι εγκαταλειμμένοι σήμερα μικροοικισμοί της Άνω και Κάτω Κεράς, το εκκλησάκι του Προφήτη Ηλία καθώς και η Μονή της Κοίμησης (εικ. 3). Διακρίνονται οι συγκεντρώσεις που σχετίζονται με τις θέσεις αυτές, υποδηλώνοντας το συσχετισμό της επιφανειακής κεραμικής με οικιστικές θέσεις ή ιερά, ωστόσο πέρα από αυτές όλη η αγροτική γη καλύπτεται με ένα στρώμα κεραμικής, ιδιαίτερα στα αμπέλια και σε μικρότερο βαθμό στους αγρούς. Οι περίβολοι των αμπελιών, η καλή ορατότητα που επικρατεί κατά το πλείστον σε αυτά, αλλά και η εντατική εργασία και οι πρακτικές λίπανσης κατά το παρελθόν, δημιούργησαν σε μεγάλο βαθμό τεχνητές συγκεντρώσεις κεραμικής που προσομοιάζουν στα χαρακτηριστικά πυκνότητας θέσης. Όπως μας ανέφεραν κάτοικοι του Μανωλά (μαρτυρία Ν. Παράβαλου) στο παρελθόν για να λιπάνουν τα αμπέλια μετέφεραν απορρίμματα με κοπριά που συγκεντρώναν στις αυλές των σπιτιών του χωριού. Στα απορρίμματα περιέχονταν και όστρακα σπασμένων αγγείων που παραμένουν στην επιφάνεια μαζί με λίθους καθώς συγκρατούν υγρασία και δημιουργούν τα πετρώδη εδάφη στα οποία ευδοκίμει η αμπελοκαλλιέργεια.

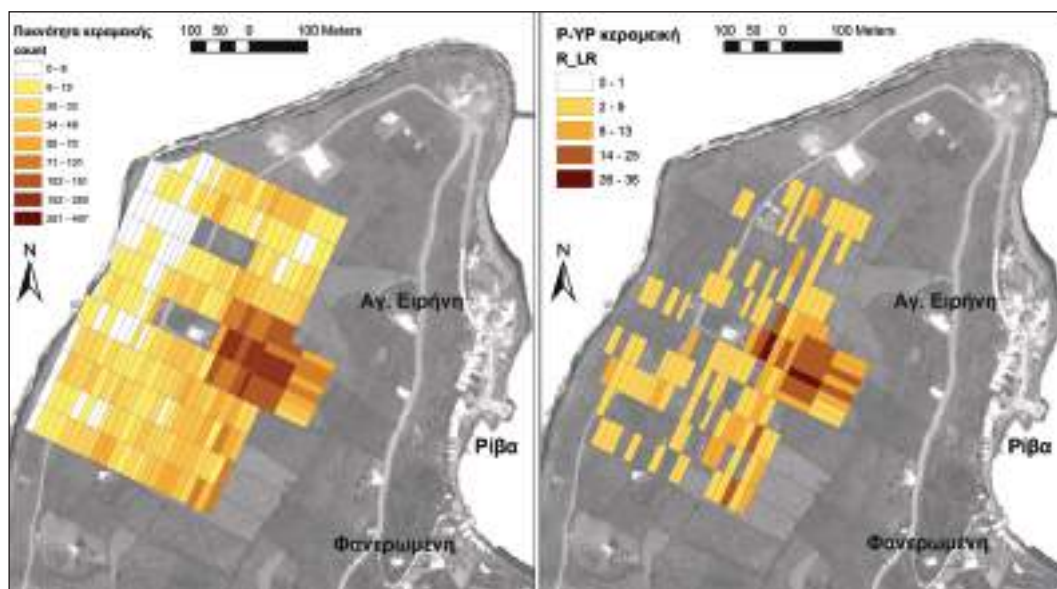
Σε σχέση με τον εντοπισμό αρχαίων θέσεων οι πυκνότητες της κεραμικής θα πρέπει να ερμηνευθούν αφού αφαιρεθεί η πυκνότητα του υλικού των νεότερων χρόνων και ληφθεί υπόψη η επίδραση των περιβόλων, πεζουλών και καλλιέργειας αμπελιού στη δημιουργία τεχνητών πυκνοτήτων. Η συστηματική μελέτη της κεραμικής βρίσκεται ακόμα σε αρχικό στάδιο. Η παρουσίαση των πρώτων αποτελεσμάτων στο συγκεκριμένο άρθρο βασίζεται στην προκαταρκτική χρονολόγηση του υλικού και σκοπό έχει να παρουσιάσει τις κύριες θέσεις διαφόρων περιόδων που εντοπίστηκαν

στη διάρκεια της έρευνας. Οι χάρτες ανά περίοδο περιλαμβάνουν ένα πρώτο διαχωρισμό της κεραμικής των κλασικών/ελληνιστικών και των ρωμαϊκών χρόνων κατά τη διάρκεια της επιτόπιας έρευνας και δεν βασίζονται στη συστηματική μελέτη του υλικού που μετά την ολοκλήρωσή της θα επιτρέψει την εξαγωγή συμπερασμάτων για επί μέρους χρονολογικές περιόδους (Γεωμετρική και Αρχαϊκή περίοδος, Ύστερη Ελληνιστική περίοδος, επί μέρους διακρίσεις στη διάρκεια των ρωμαϊκών χρόνων).

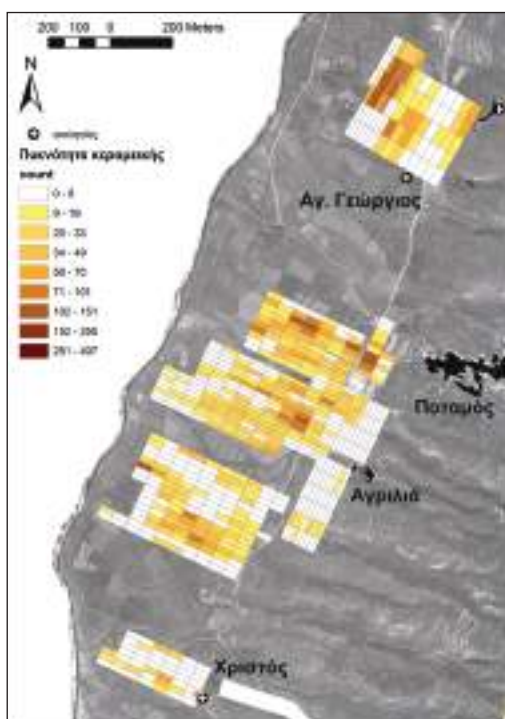
Ο κάμπος στη δυτική πεδινή ζώνη της Θηρασίας

Η έρευνά μας άρχισε το 2007 στην περιοχή δυτικά του σύγχρονου λιμανιού της Ρίβας (εικ. 4). Στη Ρίβα έχουν ήδη εντοπιστεί ευρήματα των ύστερων ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, αναφέρεται δε από τον Rêgues το 19^ο αιώνα μία μεγάλη λίθινη σαρκοφάγος πιθανότητα της ελληνιστικής ή ρωμαϊκής εποχής (Sperling 1973, 40). Με βάση τα ορατά κατάλοιπα, η Ρίβα πρέπει να ήταν το κύριο λιμάνι κατά την Ελληνιστική και Ρωμαϊκή περίοδο καθώς και στην Ύστερη Αρχαιότητα. Το λιμάνι της Ρίβας αυτό καθαυτό ήταν έξω από το πρόγραμμά μας, αποτελούσε όμως ένα σημείο αναφοράς. Στόχος μας στην ευρύτερη περιοχή ήταν η διερεύνηση της υπαίθρου χώρας μέσω της κάλυψης του πεδινού τμήματος και εφαρμογής κανάβου για την περισυλλογή του υλικού.

Στην υπαίθρο της Ρίβας το στοιχείο που επικρατεί είναι η διασπορά υλικού της ρωμαϊκής εποχής και κυρίως της Ύστερης Αρχαιότητας (4^{ος}-7^{ος} αι. μ.Χ.), που εν γένει μπορεί να χαρακτηριστεί ως διασπορά εκτός θέσης (εικ. 4). Δεν υπήρξαν περιοχές χωρίς καθόλου αρχαιολογικές ενδείξεις, αλλά αντίθετα παντού καταγράφηκαν ανθρωπογενή κατάλοιπα που σχετίζονται με την αγροτική εκμετάλλευση. Στην εικόνα 4 καταγράφεται η συνολική διασπορά κεραμικής στην επιφάνεια του εδάφους, που περιλαμβάνει κεραμική διαφόρων περιόδων, καθώς και η διασπορά χαρακτηριστικών οστράκων της ρωμαϊκής εποχής. Στο κέντρο της περιοχής αυτής εντοπίστηκε μία αρκετά μεγάλη ρωμαϊκή θέση, έκτασης περίπου ενός εκταρίου, με την οποία συσχετίζεται η μεγάλη διασπορά υλικού στην υπαίθρο χώρα. Η χρονολόγηση της κεραμικής εκτείνεται από το 2^ο αι. μ.Χ. έως τον 6^ο-7^ο αι. μ.Χ., με κύρια περίοδο χρήσης

Εικ. 4: Πυκνότητα κεραμικής στην ενδοχώρα της Ρίβας. Αποτυπώνεται η συνολική πυκνότητα υλικού (αρχική καταμέτρηση) καθώς και η κατανομή χαρακτηριστικής κεραμικής των ρωμαϊκών χρόνων.

Εικ. 5: Συνολική πυκνότητα κεραμικής στην περιοχή Ποταμού-Αγριλιάς-Χριστού (αρχική καταμέτρηση σε λωρίδες μήκους 50 μέτρων).

τους υστερορωμαϊκούς χρόνους. Μεγάλο μέρος της κεραμικής που συλλέχθηκε φαίνεται ότι ήταν εισακτή και σχετίζεται με μικρασιατικά, βορειοαφρικανικά αλλά και κρητικά εργαστήρια (Βόγκλη *στον παρόντα τόμο*). Πρόκειται για μια αρκετά μεγάλη εγκατάσταση και όχι απλώς για αποθηκευτικούς χώρους για αγροτικά προϊόντα της υπαίθρου, που υποδεικνύει πως η έδρα κατοίκησης, αποθήκευσης και μεταποίησης των αγροτικών προϊόντων βρισκόταν όχι στο παρακείμενο λιμάνι, αλλά στην ίδια την υπαίθρο, εν μέσω των καλλιεργειών. Γύρω υπήρχαν ίσως κτίσματα βοηθητικά ή εστίες εργασιών ειδικευμένων, που δικαιολογούν τη μεγάλη, εκτός κύριας θέσης, διασπορά της κεραμικής. Ενδεχομένως, βρισκόμαστε ενώπιον του γνωστού φαινομένου των μεγάλων αγροκτημάτων της ρωμαϊκής εποχής, αλλά και της αναγέννησης της υπαίθρου κατά την Ύστερη Αρχαιότητα,

που χαρακτηρίζεται από την επανεμφάνιση πολυάριθμων αγροτικών εγκαταστάσεων (Cherry, Davis & Mantzourani 1991, 344, Bintliff 1991, 126-131, Alcock 1993, 48-49 και 64-67) και την ανάπτυξη των παράκτιων οικισμών με μεταποιητικό και εξαγωγικό χαρακτήρα (Sanders 1996, Vionis 2005, 32-33). Ας σημειώσουμε στην περιοχή αυτή την περιορισμένη παρουσία καταλοίπων της κλασικής και ελληνιστικής εποχής, που γίνονται ορατά σε μεγαλύτερο βαθμό στο ορεινό, νοτιοανατολικό τμήμα του νησιού. Στο βορειοδυτικό τμήμα κυριαρχεί στο τοπίο η αγροτική εκμετάλλευση στη διάρκεια των ρωμαϊκών χρόνων, που συνάδει και με την ανάπτυξη της εγκατάστασης στο λιμάνι της Ρίβας. Ωστόσο, η μικρή συγκέντρωση κλασικών/ελληνιστικών οσπράκων στη θέση της ρωμαϊκής αγροικίας υποδεικνύει την ύπαρξη μικρού αγροκτηματος των χρόνων αυτών στην ίδια περιοχή.

Η έρευνά μας συνεχίστηκε στο δυτικό πεδινό τμήμα του νησιού που διασώζει σε μεγάλο βαθμό το τοπίο της κλασικής/ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής. Η επιλογή ήταν δειγματοληπτική, χωρίς βεβαιωμένο αρχαίο επίκεντρο. Καλύφθηκε η ζώνη στην περιοχή του Ποταμού, της εγκαταλειμμένης σήμερα Αγριλιάς και της εκκλησίας του Χριστού που δεσπόζει σε χαμηλό λόφο (εικ. 5). Στην Αγριλιά είχαν εντοπιστεί μερικοί αρχαίοι λίθοι, ίσως κλασικών χρόνων, που υποδεικνύουν ότι εδώ κοντά υπήρχαν κάποιες αρχαίες εγκαταστάσεις (Ευσταθίου *στον παρόντα τόμο* για επιτύμβια στήλη από την Αγριλιά). Τα χαρακτηριστικά της ζώνης αυτής είναι διαφορετικά σε σχέση με τη Ρίβα, όπου όπως σημειώσαμε δεσπόζει το λιμάνι με κύρια περίοδο χρήσης στα ρωμαϊκά χρόνια και την Ύστερη Αρχαιότητα. Αντίθετα, οι περιοχές του Ποταμού και της Αγριλιάς βρίσκονται στα μεσόγεια και, όπως φάνηκε στη συνέχεια της έρευνάς μας, εγγύτερα στο αρχαίο κέντρο του νησιού που εντοπίζεται στο ορεινό, νοτιοανατολικό τμήμα της Θηρασίας.

Στη δυτική πεδινή ζώνη διαπιστώθηκε η τάση το υλικό να συγκεντρώνεται

στα χαμηλότερα πρηνή των λόφων και να χάνεται στις πλαγιές μολονότι δεν είναι απότομες (εικ. 5). Οι πυκνότητες, δηλαδή, βρίσκονται στο σημείο που οι κλίσεις αλλάζουν γωνία, από πιο έντονες σε πιο μαλακές. Ως όριο μπορεί να θεωρηθεί στην περιοχή της Αγγιλιάς και του Ποταμού η ισοϋψής των 40 μέτρων. Ανατολικά αυτής, στις πλαγιές, οι κλίσεις γίνονται πιο έντονες και το κεραμικό υλικό σχεδόν απουσιάζει. Η απουσία αυτή δεν φαίνεται να σχετίζεται με γεωμορφολογικούς παράγοντες, καθώς στην ενδοχώρα στα ανατολικά υπάρχει άφθονο αρχαίο υλικό. Φαίνεται αρκετά πιθανό η διασπορά να αντανάκλα την πραγματική εικόνα με τις αρχαίες εγκαταστάσεις στο σημείο που αλλάζει η κλίση, ενώ οι καλλιέργειες απλώνονταν στις υψηλότερες πλαγιές αλλά και χαμηλότερα στα πεδινά προς τη θάλασσα. Άλλωστε και η σημερινή θέση των μεσόγειων οικισμών βρίσκεται σε αυτή την υψομετρική ζώνη, στο σημείο που τα φαράγγια ανοίγουν προς τον κάμπο.

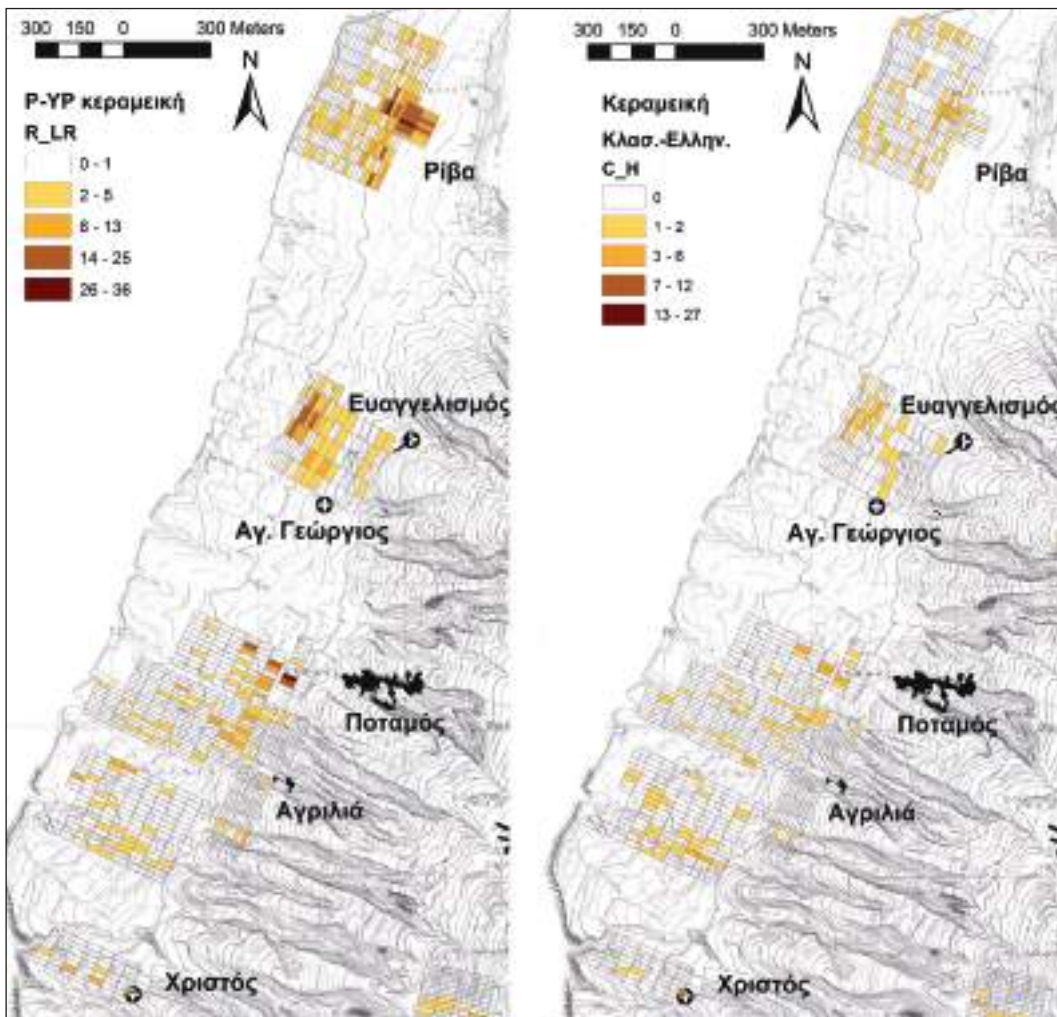
Δυτικά της ισοϋψούς γραμμής των 40 μέτρων και μέχρι τη θάλασσα εκτείνεται ένας συνεχής τάπητας κεραμικού υλικού, που εκ πρώτης όψεως δεν παρουσιάζει σημαντικές και εύκολα διακριτές συγκεντρώσεις. Είναι διαφόρων εποχών, κυρίως κλασικής/ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής, και περιλαμβάνει επίσης νεότερη κεραμική του 18^{ου}-19^{ου} αιώνα. Από τις διασπορές αυτές διακρίνονται με σαφήνεια οι ρωμαϊκές θέσεις που καταλάμβαναν την πεδιάδα και φαίνεται πως σχημάτιζαν ένα διάσπαρτο σχήμα με κανονικές αποστάσεις κατά μήκος της δυτικής πεδινής ζώνης (εικ. 6, αριστερά). Από τις διασπορές αυτές αναγνωρίζονται με σαφήνεια μία ρωμαϊκή θέση 950 μέτρα νότια της ρωμαϊκής αγροικίας της Ρίβας, κοντά στο εκκλησάκι-νεκροταφείο του Αγίου Γεωργίου. Εδώ, πέρα από την πυκνότητα της κεραμικής, ο ασυνήθιστα μεγάλος όγκος αργών λίθων που έχουν ενσωματωθεί στην ξερολιθιά στη γωνία των χωραφιών προδίδει επίσης την παρουσία της θέσης. 850 μέτρα νοτιότερα, κοντά στον Ποταμό, εντοπίστηκε μία τρίτη ρωμαϊκή θέση. Εδώ το υλικό φαίνεται να αποτελεί προϊόν επίκωσης, είναι ομοιογενές και περιέχει μεγάλα και χαρακτηριστικά όστρακα. Άλλες συγκεντρώσεις προς τα νότια χρήζουν επίσης διερεύνησης. Γενικά και εδώ, όπως και στη Ρίβα, είναι το υλικό της Ύστερης Αρχαιότητας που δημιουργεί μία εκτεταμένη διασπορά στην ύπαιθρο και αντανάκλα την εντατική χρήση γης την περίοδο αυτή.

Από τις ρωμαϊκές θέσεις η αγροικία της Ρίβας φαίνεται πως είχε μεγαλύτερο μέγεθος, κάτι που ίσως φανερώνει ένα βαθμό κοινωνικής διαφοροποίησης που δημιουργούσε την εποχή αυτή η ύπαρξη μεγαλύτερων αγροκτημάτων. Η εμβέλεια της αντανάκλαται επίσης, όπως αναφέραμε, στη μεγάλη ποσότητα της διάσπαρτης εκτός θέσης κεραμικής στην ευρύτερη περιοχή. Ως προς το χαρακτήρα της θέσης, θα πρέπει να σημειώσουμε πως με εξαίρεση την εισακτή κεραμική δεν σημειώθηκαν στην επιφάνεια αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που να παραπέμπουν σε μία πολυτελή εγκατάσταση (αρχιτεκτονικά μέλη, ψηφιδωτά κλπ.). Αναζητώντας παράλληλα στη Θήρα, αξίζει να σημειώσουμε πως η συγκέντρωση γης στα χέρια ολίγων αποτελεί διαδικασία που φαίνεται πως αρχίζει ήδη από τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους και συνεχίζεται στη διάρκεια της ρωμαϊκής εποχής. Ο Νίγδελης με βάση επιγραφικές πηγές σημειώνει σημάδια συρρίκνωσης του στρώματος των εύπορων οικογενειών της Θήρας από τα μέσα του 2^{ου} αι. μ.Χ., ενώ στον 3^ο αι. μ.Χ., με βάση στοιχεία της εποχής του Διοκλητιανού, αναφέρει πως τρεις μόνο οικογένειες κατείχαν το 1/4 περίπου των καλλιεργήσιμων γαιών της Θήρας (Νίγδελης 1990, 102-103 και 107). Ωστόσο, σε γενικές γραμμές, και με εξαίρεση την αγροικία της Ρίβας, το μέγεθος των αγροκτημάτων που εντοπίστηκαν στην έρευνα της Θηρασίας είναι μικρό, αν

λάβουμε υπόψη την έκταση διασποράς της επιφανειακής κεραμικής στις θέσεις αυτές. Αυτό συμφωνεί με την παρατήρηση του Jones (1953, 57) πως στη γειτονική Θήρα με βάση τις ιστορικές πηγές η μέση αγροτική μονάδα ήταν πολύ μικρή, με εργατικό δυναμικό συνήθως 2-3 δούλων, αν και αναφέρονται μερικές περιπτώσεις απασχόλησης ομάδων των 20 ατόμων. Ακόμα και εύποροι ιδιοκτήτες κατείχαν ένα μεγάλο αριθμό διάσπαρτων αγροτεμαχίων, παρά μία μεγάλη αγροτική εγκατάσταση. Στην Κέα, επίσης, οι περισσότερες εγκαταστάσεις της ρωμαϊκής εποχής συνεχίζουν τα μικρά μεγέθη των κλασικών χρόνων και φαίνεται να συνδέονταν με αγροκτήματα μεμονωμένων οικογενειών (Cherry, Davis & Mantzourani 1991, 336 εικ. 17.9 και 344). Στη Μήλο, αντίθετα, των αυτοκρατορικών χρόνων τεκμηριώνεται η αγροτική έπαυλη, ένα νέο είδος εξειδικευμένης θέσης, γνωστή και από άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου (Renfrew & Wagstaff 1982, 146 και 228, Alcock 1993, 64-67).

Στην πεδινή ζώνη της δυτικής Θηρασίας έγινε επίσης ορατό το αγροτικό τοπίο των κλασικών/ελληνιστικών χρόνων (εικ. 6, δεξιά). Η συνολική διασπορά είναι μικρότερου βαθμού σε σχέση με τη διασπορά του υλικού της Ρωμαιοκρατίας. Πρόκειται κυρίως για μελαμβοφή κεραμική, καθώς και μερικά θραύσματα μεγαρικών σκύφων. Πιθανόν προέρχεται από μικρές αγροικίες ή αγροτικά νεκροταφεία που συσχετιζόνταν με οικογενειακές ιδιοκτησίες στην ύπαιθρο. Ο μικρός αριθμός χαρακτηριστικών οστράκων και η ευρύτερη διασπορά τους δεν επιτρέπει εύκολα την αναγνώριση θέσεων και τον προσδιορισμό του χαρακτήρα τους. Στην εικόνα διακρίνεται μία συγκέντρωση υλικού ΒΔ από το εκκλησάκι του Αγίου Γεωργίου, μία συγκέντρωση 280 μέτρα ΝΔ του Ποταμού και άλλη μία διασπορά κεραμικής 500 μέτρα ΝΔ της Αγγιλιάς, που υποδηλώνουν πιθανές μικρές θέσεις της Κλασικής/Ελληνιστικής περιόδου. Οι συγκεντρώσεις αυτές που συμπίπτουν με την κατανομή των ρωμαϊκών θέσεων, όπως και η παρουσία κλασικού/ελληνιστικού υλικού στη θέση της ρωμαϊκής αγροικίας της Ρίβας, υποδεικνύουν ένα μεγάλο βαθμό συνέχειας στο αγροτικό τοπίο, όσον αφορά τουλάχιστον τη χωροθέτηση των αγροτικών εγκαταστάσεων. Η ολική απουσία κεραμιδιών στέγης από το υλικό παραπέμπει σε επίπεδες στέγες, όπως τεκμηριώνεται και από τις ανασκαφές πρωτοβυζαντινών κτιρίων στην περιοχή του Καμαριού, όπου η στέγαση γινόταν με δώμα (καλαμωτές πάνω σε ξύλινα δοκάρια και στεγανοποίηση με πατημένο αργιλόχωμα), ενώ οι ταρατσες δεν είχαν κεράμωση (Ευσταθίου 2001, 238). Η απουσία κεραμιδιών από το επιφανειακό υλικό της Θηρασίας δυσχεραίνει σε αρκετές περιπτώσεις την ερμηνεία του, κατά πόσον δηλαδή πράγματι συσχετίζεται με μικρές οικογενειακές αγροικίες ή κατά πόσον αποτελεί μια διασπορά υλικού της κλασικής/ελληνιστικής εποχής που συνδέεται με τις καλλιέργειες και τις χρήσεις γης. Γενικά ωστόσο φαίνεται, όπως έχει επισημανθεί και για άλλα νησιά των Κυκλάδων, πως η μικρή αγροτική ιδιοκτησία (αγροτικός κλήρος με αγροικία) αποτελούσε τη βάση της παραγωγικής διαδικασίας (Ραπτόπουλος 2010, 91-94 για την Πάρο).

Το σύνθημα, με βάση προγράμματα μελέτης του τοπίου στον ελλαδικό χώρο, είναι η κορύφωση του αριθμού των αγροτικών θέσεων της υπαίθρου στη διάρκεια της κλασικής και ιδιαίτερα της ύστερης κλασικής/πρώιμης ελληνιστικής εποχής (350-250 π.Χ.) και η συρρίκνωση στη διάρκεια των ύστερων ελληνιστικών και πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων (Alcock 1993, 48-49 και 2007, 135-137, Bintliff 1991, 124-126). Η μείωση του αριθμού των αγροτικών θέσεων της υπαίθρου τεκμηριώνεται και στις Κυκλάδες στα προγράμματα της Μήλου (Renfrew & Wagstaff 1982, 22 εικ. 2.7 και 145) και της Κέας (Cherry, Davis & Mantzourani 1991, 332-334 και 340-343 εικ. 17.4 και 17.7). Στην έρευνα της Θηρασίας δεν έχει μελετηθεί ακόμα

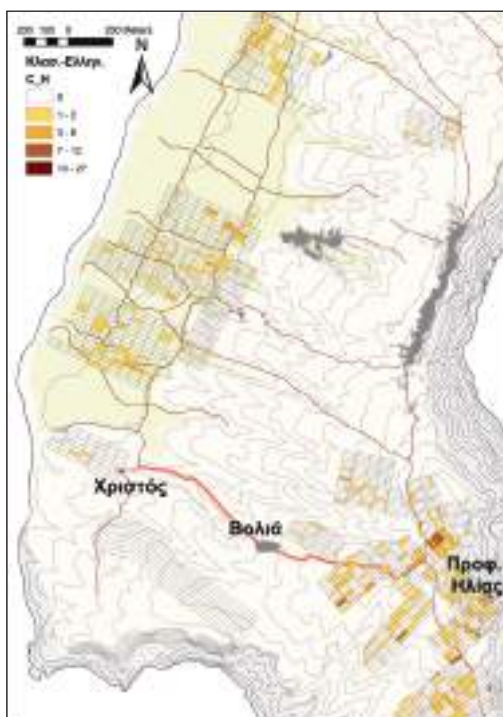
Εικ. 6: Κατανομή χαρακτηριστικής κεραμικής των κλασικών/ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων στο πεδινό δυτικό τμήμα της Θηρασίας.

συστηματικά η κεραμική, ώστε να γίνει δυνατή η διάκριση των επί μέρους περιόδων στο υλικό που προκαταρκτικά αποτυπώνουμε συνολικά στο χάρτη ως κλασικό/ελληνιστικό.

Ας έρθουμε τώρα στην εξέταση ενός ειδικού τύπου οικοδομήματος, του πύργου της Ελληνιστικής περιόδου, που έχει συνδεθεί τόσο με τις επισφαλείς συνθήκες και τις πειρατικές επιδρομές στο Αιγαίο στους ελληνιστικούς χρόνους, όσο και με την ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας των νησιών την περίοδο αυτή. Στην περίπτωση της Θηρασίας εντοπίστηκε πύργος στη δυτική πεδινή ζώνη του νησιού, σε χαμηλό έδαφος, όπου είναι χτισμένο το εκκλησάκι του Χριστού (εικ. 7). Διασώζεται τμήμα της κυκλικής κάτοψης του πύργου σε ύψος 2,10 μ., με πάχος τοίχου 1,5 μ. και εξωτερική διάμετρο 9 περίπου μέτρων. Η οχυρή κατασκευή βρίσκεται σε επαφή σχεδόν με το εκκλησάκι του Χριστού, που έχει ενδεχομένως καλύψει ή ενσωματώσει άλλα αρχαία κατάλοιπα στο σημείο αυτό. Η λιγοστή επιφανειακή μελαμβοφής κεραμική κλασικών/ελληνιστικών χρόνων περισυλλέχθηκε εξ ολοκλήρου από την περιοχή του πύργου και δεν παρουσιάζει μια ευρύτερη διασπορά στη γύρω περιοχή (εικ. 8).

Πύργοι της Κλασικής και Ελληνιστικής περιόδου με ορθογώνια ή

Εικ. 8: Τοπογραφικό διάγραμμα όπου σημειώνεται η θέση του ελληνιστικού πύργου στο Χριστό καθώς και ο οδικός άξονας που συνδέει τον πύργο με το αρχαίο οικιστικό κέντρο στον Προφήτη Ηλία. Αποτυπώνεται επίσης η κατανομή της κεραμικής των κλασικών/ελληνιστικών χρόνων στην επιφάνεια. Το γεωλογικό υπόβαθρο είναι αντίστοιχο του χάρτη της εικόνας 1.

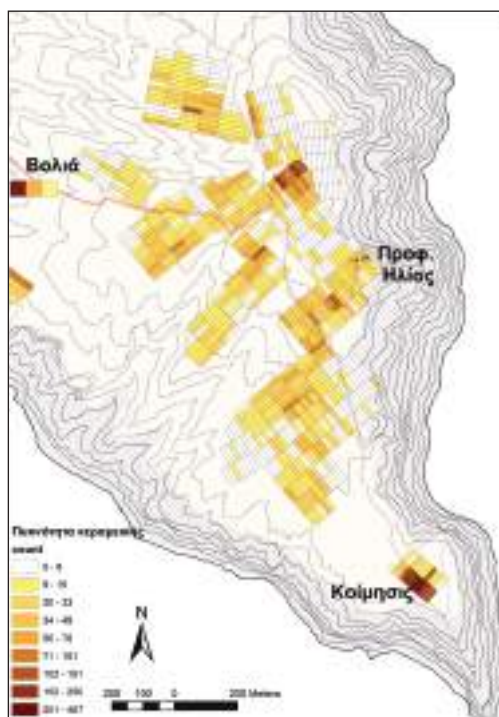
κυκλική κάτοψη αποτελούν έναν τύπο αρχιτεκτονήματος που συναντάται σε διάφορα σημεία των ακτών και της ενδοκώρας των νησιών του Αιγαίου (βλ. ενδεικτικά: Young 1956, Boussac & Rougemont 1983, Osborne 1986, Μενδώνη 1998, Korres 2005). Έχει υποστηριχθεί η δημόσια λειτουργία τους ως οχυρά-παρατηρητήρια στο πλαίσιο ενός αμυντικού σχεδιασμού για την προστασία των αγροτικών εκτάσεων αλλά και γενικότερα της επικράτειας των πόλεων (έλεγχος ακτών, οδών, συνόρων, λατομείων και μεταλλείων), ενώ παράλληλα έμφαση έχει δοθεί και στον ιδιωτικό χαρακτήρα τους, ως οχυρωμένα αγροκτήματα ευπόρων αριστοκρατών ή ως μεμονωμένα οικοδομήματα για την εποπτεία αγροτικών εκτάσεων³. Στις Κυκλάδες η πλειονότητα των πύργων φαίνεται πως χρονολογείται στους

ύστερους κλασικούς/πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους (Μενδώνη 1998, 278 σημ. 23). Η ανέγερσή τους έχει συσχετιστεί επίσης με την περίοδο ανάληψης του ελέγχου του Αιγαίου από τους Μακεδόνες στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. (Korres 2005, 194) ή με τον αμυντικό σχεδιασμό των Κυκλάδων στα χρόνια της πολεμαϊκής κυριαρχίας (από το β' μισό του 3^{ου} αι. π.Χ.). Στη γειτονική Θήρα στη διάρκεια της Ελληνιστικής περιόδου λαμβάνονται μέτρα για τη στρατιωτική και διοικητική οργάνωση της νήσου, που αντανakλούν τη στρατηγική σημασία της στο Αιγαίο την περίοδο αυτή (Νίγδελης 1990, 74-77). Η άσκηση αξιωμάτων της πόλης από ευκατάστατους πολίτες, συνήθως με αριστοκρατική καταγωγή, και ο σημαντικός ρόλος τους στην πολιτική και κοινωνική ζωή της μαρτυρούν την ευημερία των εύπορων πολιτών (Νίγδελης 1990, 81-85). Μέρος του πλούτου τους είχε τη μορφή έγγειας ιδιοκτησίας με κτήματα («αυτόκτητα χωρία»), διάσπαρτα σε διαφορετικά σημεία του νησιού, όπως μαρτυρά επιγραφή γνωστή ως διαθήκη της Επικτήτης (IG XII 3, 330, Νίγδελης 1990, 87-88). Αν και πύργοι δεν είναι γνωστοί από τη Θήρα, οι πύργοι της ελληνιστικής εποχής σε άλλα νησιά του Αιγαίου μαρτυρούν ενδεχομένως την υιοθέτηση των νέων τεχνικών οχυρωματικής αρχιτεκτονικής εκ μέρους των εύπορων οικογενειών (Osborne 1986, 174-175, Korres 2005, 193).

Στη Θηρασία, με εξαίρεση τον πύργο του Χριστού, δεν εντοπίστηκαν άλλοι πύργοι, ώστε να μπορεί να υποστηριχθεί η ένταξη της οχυρής κατασκευής σε ένα ευρύτερο αμυντικό σύστημα. Ο ίδιος ο πύργος βρίσκεται σε έξαρμα αλλά αυτό δεν έχει ιδιαίτερα αμυντικά χαρακτηριστικά. Περισσότερο πιθανός φαίνεται ο αγροτικός χαρακτήρας του πύργου, καθώς εποπτεύει τις επίπεδες εκτάσεις που απλώνονται

³ Για μία σύνοψη των απόψεων βλ.: Osborne 1986, Korres 2005, 192-193, σημ. 74, Ραπτόπουλος 2010, 10-12 και 91-92 για την Πάρο, Boussac & Rougemont 1983, 117 εικ. 7 για το συσχετισμό τους με οδικά συστήματα και καλλιτεργήσιμες εκτάσεις.

προς τα δυτικά, στην παράλια δυτική πεδινή ζώνη του νησιού (εικ. 8). Καθώς είναι ενσωματωμένος στο εκκλησάκι του Χριστού δεν είναι εμφανές κατά πόσον περιελάμβανε περίβολο ή άλλους χώρους, αν δηλαδή αποτελούσε τμήμα μιας ευρύτερης αγροτικής εγκατάστασης με οχυρό πύργο. Σημαντικό στοιχείο για την ερμηνεία του είναι η χωροθέτηση πάνω σε άξονα επικοινωνίας που συνέδεε τη δυτική πεδινή ζώνη με το αρχαίο οικιστικό κέντρο του νησιού, που βρίσκεται ανατολικά σε απόσταση δύο περίπου χιλιομέτρων, στην κορυφή του Προφήτη Ηλία, στο ορεινό νοτιοανατολικό τμήμα του νησιού (εικ. 8, βλ. παρακάτω για τον εντοπισμό του αρχαίου οικιστικού κέντρου). Η απόσταση από το αρχαίο οικιστικό κέντρο στον Προφήτη Ηλία, η οπτική επικοινωνία με τη θέση αυτή και πιθανότατα η χωροθέτηση του πύργου πάνω στο κύριο οδικό δίκτυο, που συνέδεε τον κάμπο στα δυτικά με την ορεινή ενδοχώρα, υποστηρίζουν έναν ενδεχόμενο δημόσιο χαρακτήρα του και μία εξάρτηση από την κύρια κόμη του νησιού. Η εγγύτητα σε αγροτική γη ενισχύει τον αγροτικό χαρακτήρα της οχυρής κατασκευής για την εποπτεία των γύρω εκτάσεων, χωρίς να μπορεί να προσδιοριστεί προς το παρόν με ασφάλεια ο δημόσιος ή ο ιδιωτικός χαρακτήρας. Επίσης, ασαφές είναι αν αποτελούσε αυτόνομο κτίσμα ή τμήμα μιας αγροικίας με οχυρό τμήμα. Αφήνουμε προς το παρόν ανοικτή την ερμηνεία του, ενόψει της μελέτης του κεραμικού υλικού από τη θέση αλλά και τη γεωφυσική διασκόπηση.

Εικ. 9: Συνολική διάσπαρά κεραμικής στο νοτιοανατολικό τμήμα της Θηρασίας (αρχική καταμέτρηση σε λωρίδες μήκους 50 μέτρων).

Η ορεινή ζώνη στο ΝΑ τμήμα της Θηρασίας: το αρχαίο οικιστικό κέντρο του νησιού

Το 2009 η έρευνα επεκτάθηκε στην ορεινή ζώνη στο νοτιοανατολικό τμήμα του νησιού, στην οποία εντοπίζεται, όπως αποδείχθηκε, το αρχαίο οικιστικό κέντρο της Θηρασίας με κατάλοιπα από τους αρχαϊκούς ως τους ρωμαϊκούς χρόνους (εικ. 9). Εδώ, καλύφθηκε τμήμα της ορεινής ζώνης, από την περιοχή νότια του Μανωλά ως και το ακρωτήριο της Τρυπητής στο νότιο άκρο του νησιού, με κέντρο το ύψωμα όπου βρίσκεται το εκκλησάκι του Προφήτη Ηλία και νοτιότερα η Μονή της Κοίμησις. Πρόκειται για το υψηλότερο τοπογραφικά τμήμα του νησιού που βλέπει προς την καλντέρα, σε σχέση με τις χαμηλές πεδινές περιοχές στα δυτικά.

Η κορυφή του Προφήτη Ηλία (εικ. 10) φαίνεται με βάση τα μέχρι τώρα αποτελέσματα της έρευνάς μας πως αποτέλεσε το κύριο οικιστικό κέντρο του νησιού στην αρχαιότητα, με κεραμική που χρονολογείται από τους αρχαϊκούς ως τους ρωμαϊκούς χρόνους. Σε πλάτωμα ΒΑ της εκκλησίας του Προφήτη Ηλία ήταν ήδη γνωστά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα (Sperling 1973, 4). Σωζόμενος σε μεγάλο ύψος είναι αναλημματικός τοίχος σε αναβαθμίδα αμέσως ανατολικά της κορυφής του λόφου,

Εικ. 10: Ο λόφος του Προφήτη Ηλία (λήψη από Ν).

Εικ. 11: Αρχαίος τοίχος στο λόφο του Προφήτη Ηλία.

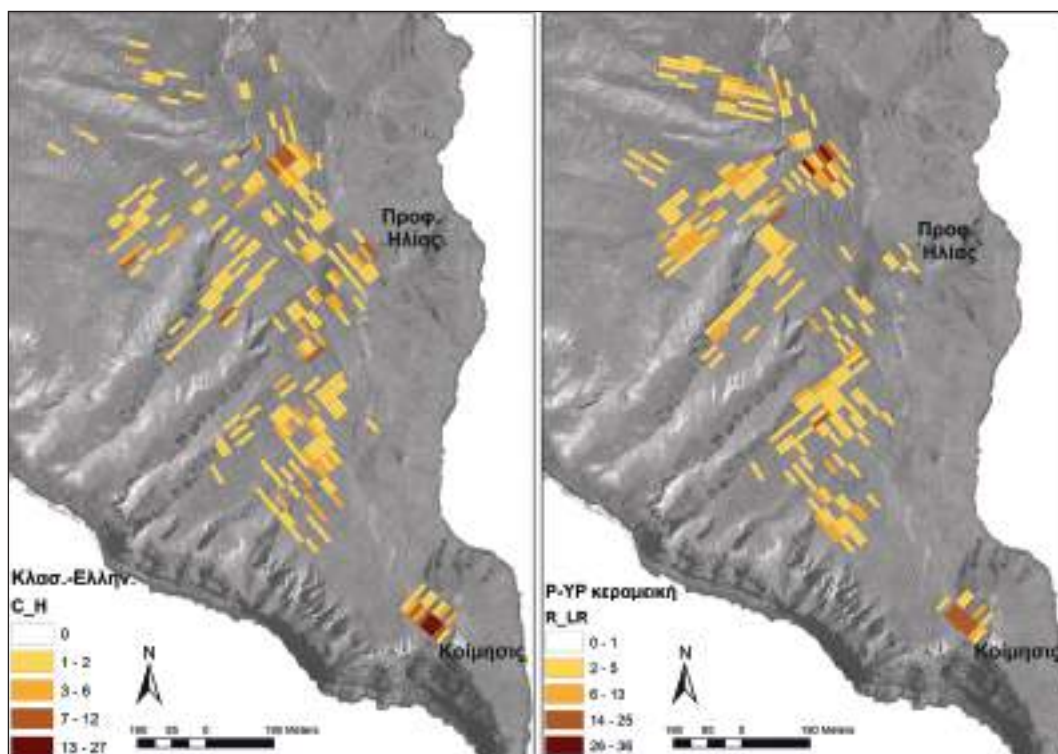
από τον οποίο ξεκινούν εγκάρσιοι τοίχοι που διαμορφώνουν ορθογώνιο κτίσμα (εικ. 11). Στο ίδιο πλάτωμα είναι ορατοί και άλλοι τοίχοι και λιθοσωροί, σε συσχετισμό με ερυθροβαφή και μελαμβοβαφή κεραμική καλής ποιότητας. Μερικοί από αυτούς είναι αναλημματικοί και δημιουργούν βαθμιδωτά πλατώματα στη βορειοανατολική πλαγιά, άλλοι σχετίζονται με κτίσματα που είναι ορατά στην επιφάνεια. Πρόκειται για συγκέντρωση κτισμάτων στην κορυφή και τα ανώτερα βορειοανατολικά πρηνή του λόφου του Προφήτη Ηλία, που συνιστά θέση των αρχαίων χρόνων. Η αξιολόγηση της θέσης αυτής, της οποίας η διασπορά των αρχιτεκτονικών καταλοίπων δεν είναι μεγάλη σε έκταση, έγινε δυνατή μόνο μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της έρευνας επιφανείας, η οποία προσέφερε στοιχεία για το συνολικό οικιστικό σχήμα του νησιού κατά την αρχαιότητα. Η συγκριτική μελέτη του συνόλου των θέσεων που εντόπισε η έρευνα επιφανείας, τα ίδια τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στο λόφο του Προφήτη Ηλία και η μεγάλη διασπορά κεραμικής των αρχαίων χρόνων στην ευρύτερη ΝΑ ζώνη του νησιού, που δημιούργησε η κατοίκηση εδώ (διάβρωση από τον κύριο οικισμό, νεκροταφεία, καλλιέργειες), υποδεικνύουν πως η θέση αυτή είναι η μόνη που μπορεί να χαρακτηριστεί ως κώμη, αποτελώντας πιθανότατα το κύριο οικιστικό κέντρο του νησιού, πέρα από τις απλές διάσπαρτες αγροικίες της υπαίθρου και το λιμενικό οικισμό της Ρίβας στα ΒΑ. Στα γενικά χαρακτηριστικά, και ιδιαίτερα ως προς τη φυσικά οχυρή θέση του οικισμού πάνω σε βράχο που βλέπει προς την απόκρημνη ανατολική ακτή, θυμίζει την τοπογραφία της αρχαίας πόλης της Θήρας. Αντίθετα, η πρόσβαση προς την ενδοχώρα στα δυτικά, όπου απλώνονται ομαλές καλλιεργήσιμες εκτάσεις και ιδιαίτερα αμπέλια, είναι περισσότερο ομαλή. Γενικά πρόκειται για εγκατάσταση μικρής κλίμακας και όχι για εκτεταμένο οικιστικό κέντρο.

Η χωροθέτηση του κέντρου βάρους της αρχαίας κατοίκησης στο ορεινό νοτιοανατολικό τμήμα του νησιού αντανακλάται και στην πυκνότερη διασπορά υλικού της αρχαϊκής/κλασικής/ελληνιστικής εποχής στη ζώνη αυτή (εικ. 12). Η διασπορά είναι εκτεταμένη και συνεχής και έρχεται σε αντίθεση με την κατά τόπους διασπορά κλασικού υλικού στη δυτική πεδινή ζώνη του νησιού (εικ. 6). Την ευρύτερη αυτή περιοχή οριοθετεί προς νότο η Μονή της Κοίμησης (εικ. 13), όπου η πολύ καλής ποιότητας κεραμική της αρχαϊκής/κλασικής/ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής καθώς και τα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη στο χώρο της μονής υποδηλώνουν σημαντική αρχαία θέση στο χώρο αυτό, ενδεχομένως ιερό. Η γεωφυσική διασκόπηση στο χώρο του μοναστηριού αναμένεται να δώσει περισσότερα στοιχεία για το χαρακτήρα της θέσης αυτής, που μοιάζει να οριοθετεί προς νότο, στην απόληξη του νησιού, τον

ευρύτερο περίγυρο του αρχαίου οικισμού στο λόφο του Προφήτη Ηλία⁴.

Βόρεια της κορυφής του Προφήτη Ηλία διακρίνεται μεγάλη συγκέντρωση κεραμικής, που απλώνεται στις πλαγιές, υποδεικνύοντας άλλη μία θέση των κλασικών/ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων (εικ. 12). Διακρίνονται αγγεία λεπτά, terra sigillata, ένα λυχνάρι, όστρακο πίθου με έντυπο ανθέμιο, ερυθροβαφής και μελαμβαφής κεραμική κλασικών/ελληνιστικών χρόνων κ.ά. Δυτικότερα, στα χαμηλότερα πλατώματα της ίδιας πλαγιάς, συλλέχθηκε τμήμα πίθου με ανάγλυφη παράσταση αλόγων και πόδια υπέα από πίθο αρχαϊκής εποχής. Η διασπορά της κεραμικής συνεχίζεται σε όλη την κατωφέρεια του πλατώματος προς τα δυτικά και ενδεχομένως οι πυκνότητες να σχετίζονται εν μέρει με αρχαία νεκροταφεία στις πλαγιές βόρεια και βορειοδυτικά του Προφήτη Ηλία. Η ύπαρξη μικρών αγροκτημάτων στις περιοχές νοτιότερα, μεταξύ Προφήτη Ηλία και Κοίμησης, όπως ενδεχομένως υποδηλώνει η εύρεση αγνυθών, θα πρέπει να αξιολογηθεί αφού μελετηθεί συνολικά το υλικό της αρχαϊκής, κλασικής και ελληνιστικής εποχής.

Αναφορικά με τη Ρωμαϊκή περίοδο, θα πρέπει να σημειώσουμε πως δεν έχει μελετηθεί λεπτομερώς η κεραμική για να αξιολογηθεί η εικόνα κατά τους πρώτους ρωμαϊκούς χρόνους σε σχέση με το υλικό της Ύστερης Αρχαιότητας. Φαίνεται πως δεν παρατηρείται κάποια συρρίκνωση στο εσωτερικό ορεινό τμήμα του νησιού, αφού η διασπορά της κεραμικής είναι εκτεταμένη και συνεχής (εικ. 12). Προς το παρόν δεν είναι σαφές αν αυτό αποτελεί στοιχείο ανάκαμψης της υπαίθρου στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους ή εικόνα συνέχειας από την Κλασική και Ελληνιστική περίοδο. Το ίδιο το οικιστικό κέντρο στην κορυφή του Προφήτη Ηλία, όπου το ρωμαϊκό

Εικ. 12: Κατανομή κεραμικής των κλασικών/ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων στην ευρύτερη περιοχή Προφήτη Ηλία-Κοίμησης στο νοτιοανατολικό τμήμα της Θρασίας.

⁴ Βλ. Φαρινέτι *et al.* 2013, σ. 162-163, εικ. 18α για προκαταρκτικά στοιχεία σχετικά με τη γεωφυσική έρευνα στην εσωτερική αυλή του ναού της Κοίμησης της Θεοτόκου.

Εικ. 13: Η Μονή της Κοίμησης (λήψη από Β, από το λόφο Προφήτη Ηλία). Ο προϊστορικός οικισμός εκτείνεται στις πλαγιές νότια και νοτιοανατολικά της μονής.

Εικ. 14: Πρωτοβυζαντινός οικισμός στη θέση Κάστρο.

υλικό στην κορυφή του λόφου και στις πλαγιές είναι εμφανώς λιγότερο σε σχέση με κλασικό/ελληνιστικό υλικό, υποδηλώνει πιθανώς παρακμή της κώμης προς όφελος των αγροκτημάτων στη γύρω περιοχή αλλά και του οικισμού στη λιμενική εγκατάσταση της Ρίβας.

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Στους πρωτοβυζαντινούς χρόνους, και συγκεκριμένα στη διάρκεια του 7^{ου} αι., φαίνεται πως η κατοίκηση συρρικνώνεται και περιορίζεται σε οχυρή θέση στο εσωτερικό του νησιού. Στη θέση Παλιόκαστρο ή Κάστρο, στην περιοχή των βόρειων ορυχείων, εντοπίστηκε εξαιρετικά δυσπρόσιτος πρωτοβυζαντινός οικισμός σε βράχο στην πλαγιά της καλντέρας (εικ. 1 και 14). Η κεραμική εκτείνεται από τον 7^ο ως τον 9^ο αι., ενώ απουσιάζει τόσο πρωιμότερο όσο και μεταγενέστερο υλικό. Ο οικισμός αναπτύσσεται στις λάβες της καλντέρας, στο υψηλότερο τμήμα της απόκρημνης ανατολικής πλαγιάς. Είναι προσανατολισμένος προς την καλντέρα και ορατός από τη θάλασσα ψηλά στην απόκρημνη κορυφή, ενώ αντίθετα είναι δυσπρόσιτος και κρυμμένος για όποιον πλησιάζει από την ενδοχώρα⁵. Τα υλικά κατάλοιπα αρχίζουν από την υψηλότερη κορυφή στο φρύδι της καλντέρας, όπου υπάρχει κτίσμα που σώζει την αρχή της καμάρας της στέγης και φέρει υδραυλικό κονίαμα. Στη συνέχεια, στα πλατώματα της απόκρημνης ανατολικής πλαγιάς αναπτύσσονται τα σπίτια του οικισμού, τοίχοι των οποίων είναι ορατοί στην επιφάνεια, ενώ άλλοι έχουν κατακρημνιστεί. Ο οικισμός απλώνεται μεταξύ της κορυφής και των χαρακτηριστικών διπλών ηφαιστειογενών βράχων ανατολικότερα. Τμήμα της βραχώδους προεξοχής στο σημείο αυτό έχει καταπέσει στους τελευταίους σεισμούς, και εδώ, σύμφωνα με μαρτυρίες των κατοίκων του νησιού στον Άγγελο Μπούφαλη, τοποθετούν οι ντόπιοι το λεγόμενο «Κάστρο». Οι ομοιότητες με το κάστρο στο βράχο του Σκάρου Θήρας ως προς τη φυσική οχύρωση, το δυσπρόσιτο και στρατηγικό χαρακτήρα της θέσης είναι εντυπωσιακές (Μονιούδη-Γαβαλά 2001, 375-376, Παλυβού *στον παρόντα τόμο*), ωστόσο το υλικό στο Κάστρο Θηρασίας φαίνεται να χρονολογείται μέχρι τον 9^ο αι., ενώ απουσιάζει εκ πρώτης όψεως κεραμική από το χρονικό διάστημα της Λατινοκρατίας (1207-1537).

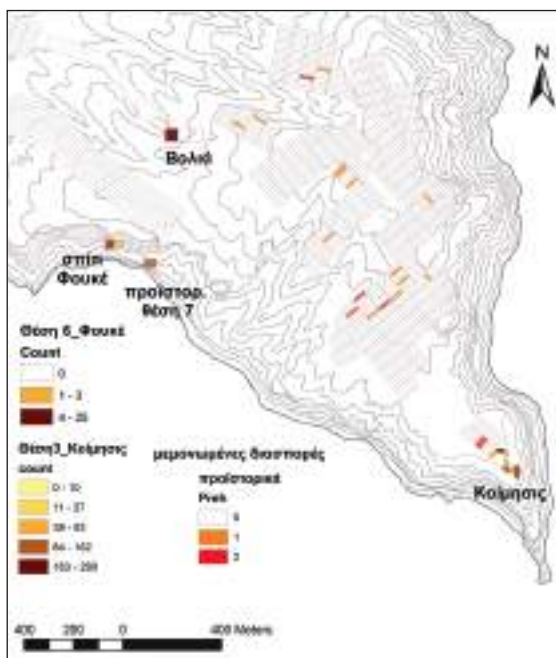
⁵ Βλ. Φαρινέτι *et al.* 2013, 159 εικ. 13 για μία ανάλυση ορατότητας από τον πρωτοβυζαντινό οικισμό του Κάστρου.

Το Κάστρο Θηρασίας εντάσσεται στις εξελίξεις των πρωτοβυζαντινών χρόνων, με την εγκατάλειψη παράλιων οικισμών και την αναζήτηση ασφαλέστερου τόπου διαβίωσης στην ορεινή ενδοκώρα, ως αποτέλεσμα των Αραβικών επιδρομών από το β' μισό του 7^{ου} αι. ως τα μέσα του 10^{ου} αι. (Πέννα 2001, Vionis 2005, 32-33). Παρόμοιες εξελίξεις τεκμηριώνονται και στη Σαντορίνη. Η εγκατάλειψη του οικισμού της Περίσσης έγινε οργανωμένα μετά τα μέσα του 7^{ου} αι., ενδεχομένως ως απόρροια του κινδύνου των Αράβων (Γερούση 2001, 260). Επίσης, ο παράλιος οικισμός της αρχαίας Οίας εγκαταλείπεται στα τέλη του 7^{ου} αι., ενώ η πρόσβαση της αρχαίας Θήρας, στην οποία κατέφυγαν οι κάτοικοι της αρχαίας Οίας, οχυρώνεται στις αρχές του 8^{ου} αι. (Ευσταθίου 2001, 239-240).

Στη συνέχεια, η ανθρώπινη παρουσία στη Θηρασία γίνεται πάλι ορατή στη διάρκεια των μεσοβυζαντινών χρόνων, περί το 12^ο αι. (εικ. 15). Δεν είναι σαφές αν το νησί εγκαταλείφθηκε στο ενδιάμεσο διάστημα μετά τον 9^ο αι. και αποικίστηκε εκ νέου τον 11^ο-12^ο αι. Η Μεσοβυζαντινή περίοδος, όπως και για άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας, αποτέλεσε και για τις Κυκλάδες περίοδο δημογραφικής ανάκαμψης και οικιστικής επέκτασης ή επανίδρυσης οικισμών, ως απόρροια των διοικητικών μεταρρυθμίσεων αλλά και της αυξανόμενης ασφάλειας απέναντι στον κίνδυνο των Αράβων (Malamut 1982, 350, Vionis 2005, 33-35). Στη Θηρασία η κατανομή της βυζαντινής κεραμικής και η ευρεία διασπορά της δείχνει στοιχεία ανάκαμψης της υπαίθρου και μία συνέχεια όσον αφορά την κατοίκηση της ορεινής νοτιοανατολικής ζώνης του νησιού. Εδώ ήδη διακρίνονται συγκεντρώσεις υλικού στα χωριά της Άνω και Κάτω Κεράς, στη Μονή της Κοίμησης και γύρω από το εκκλησάκι της Αγίας Κυριακής. Κεραμική τεκμηριώνεται επίσης στην ευρύτερη περιοχή της Αγγιλιάς και βορειότερα στη δυτική πεδινή ζώνη γύρω από την υπόσκαφη εκκλησία του Ευαγγελισμού και το νεκροταφείο του Αγίου Γεωργίου (ανήκουν σε εγκαταλειμμένο σήμερα υπόσκαφο μικροοικισμό γύρω από την εκκλησία του Ευαγγελισμού). Τέλος, ιδιαίτερη μνεία χρήζει η περιοχή των Βολιών στο εσωτερικό τμήμα του νησιού, όπου η μνήμη των κατοίκων τοποθετεί τον παλαιότερο οικισμό των νεότερων χρόνων (εικ. 15). Η θέση αυτή στο εσωτερικό της ενδιάμεσης λοφώδους χώρας μοιάζει κρυμμένη και απόμακρη, ωστόσο έδωσε δείγματα εγκατάστασης και στους ελληνορωμαϊκούς χρόνους καθώς και στη Μέση Βυζαντινή περίοδο. Ενδιαφέρον έχει επίσης το γεγονός πως στα Βολιά εντοπίστηκαν και προϊστορικά όστρακα. Φαίνεται, λοιπόν, πως η περιοχή αυτή δεσπόζει στο εσωτερικό του νησιού και από εδώ, όπως υποδηλώνει η παρουσία του σύγχρονου μονοπατιού, γινόταν εύκολα η επικοινωνία μεταξύ του ορεινού νοτιοανατολικού τμήματος του νησιού και του κάμπου στα δυτικά. Η χωροθέτηση του ελληνοιστικού πύργου στο τέλος αυτής της διαδρομής στην περιοχή του Χριστού, αλλά και η διαχρονική εγκατάσταση

Εικ. 15: Διασπορά κεραμικής βυζαντινών χρόνων στη Θηρασία.

Εικ. 16: Κατανομή προϊστορικής κεραμικής και θέσεων που εντοπίστηκαν στη διάρκεια της έρευνας.

στην περιοχή των Βολιών υποδηλώνει την παρουσία εδώ ενός σημαντικού άξονα επικοινωνίας, που φαίνεται να απεικονίζεται και στον ιστορικό χάρτη του Barskij του 1745 (Παλυβού *στον παρόντα τόμο*, Φαρινέτι *et al.* 2013, 159, εικ. 12).

Η περίοδος της Φραγκοκρατίας και η Μεταβυζαντινή περίοδος δεν έχουν ακόμα μελετηθεί με βάση την ανάλυση του υλικού μας (Παλυβού *στον παρόντα τόμο* για απεικονίσεις της Θηρασίας σε ιστορικούς χάρτες). Φαίνεται πως τουλάχιστον στους νεότερους χρόνους κυριαρχεί ένα διάσπαρτο σχήμα υπόσκαφων μικροικισμών, κρυμμένων στις πλαγιές των φαραγγιών στην ενδιάμεση ζώνη των πλαγιών και στην έξοδο προς τον κάμπο στα δυτικά,

πριν τη συγκέντρωση εκ νέου σε πυρηνικούς οικισμούς, στον Ποταμό και το Μανωλά, κατά το 19^ο αι.

ΑΝΙΧΝΕΥΟΝΤΑΣ ΤΟ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΤΗΣ ΘΗΡΑΣΙΑΣ

Στην αρχή του προγράμματός μας, ήμασταν αρκετά απαισιόδοξοι σχετικά με τη δυνατότητα μελέτης του προϊστορικού οικιστικού σχήματος. Ωστόσο, φαίνεται πως προεκρηξιακά στρώματα έχουν διατηρηθεί στη νότια ακτή. Στην περιοχή της Κοίμησις η έρευνά μας έφερε στο φως προϊστορικό οικισμό της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού (εικ. 13, 16 και 17, θέση 3). Από τον αρχικό οικισμό σώζεται μέρος της εγκατάστασης στα ανώτερα άνθηρα της καλντέρας, καθώς το μεγαλύτερο τμήμα του οικισμού κατακρημνίστηκε κατά τη μινωική έκρηξη. Τα αρχαιολογικά στρώματα βρίσκονται σχεδόν στην επιφάνεια και σε κατάσταση έντονης διάβρωσης, ενώ το στρώμα τέφρας της μινωικής έκρηξης καλύπτει μόνο το πλάτωμα της κορυφής του λόφου και έχει διαβρωθεί στις πλαγιές. Το υλικό απλώνεται στις αναβαθμίδες της απότομης πλαγιάς και περιλαμβάνει πολλά μεσοκυκλαδικά διαγνωστικά όστρακα, κεραμική της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (Κορδατζάκη *στον παρόντα τόμο*), τέχνηρα από οψιανό, καθώς και κονίαμα με χρώμα. Ο γεωλόγος μας, Γ. Βουγιουκαλάκης, παρατηρεί πως τα άνθηρα αυτά βρίσκονται σε προεκρηξιακά στρώματα και δίνουν την εικόνα του ανάγλυφου που υπήρχε στην Εποχή του Χαλκού. Η θέση του προϊστορικού οικισμού ήταν στην κορυφή ενός λόφου που κατέβαινε βαθμιδωτά προς τα ανατολικά και νότια άνθηρα της πλαγιάς, ενώ είναι ασαφές πως συνέχιζε το ανάγλυφο στο τμήμα που έχει καταπέσει προς τη θάλασσα και προς το Ασπρονήσι.

Πρόσθετες πληροφορίες για την Εποχή του Χαλκού έδωσε η έρευνα επιφανείας στην περιοχή των ορυχείων του Κιμινά (εικ. 16). Εδώ, ανατολικότερα του πλατώματος του Φουκέ, όπου ανασκάφηκε το σπίτι της Ύστερης Εποχής του Χαλκού (θέση 6), εντοπίστηκε προϊστορική κεραμική της Εποχής του Χαλκού στην πλαγιά, στο σημείο διεπαφής της άσπας με το προεκρηξιακό στρώμα, υποδηλώνοντας πιθανότατα τη θέση

μίας άλλης οικίας (θέση 7). Ο Φουκέ αναφέρει αρχιτεκτονικά κατάλοιπα σε διάφορα ορυχεία και όχι μόνο στο Αλαφούζου, όπου έγιναν οι ανασκαφές, σήμερα ωστόσο στην επιφάνεια τίποτα δεν είναι ορατό. Η επιφανειακή προϊστορική κεραμική στις θέσεις αυτές, όπως και στην περιοχή του οικισμού των Βολιών, είναι της τάξης των 10-20 οστράκων σε τετράγωνα περισυλλογής 40 x 40 μ., σε αντίθεση με τις πολύ μεγάλες πυκνότητες στον προϊστορικό οικισμό της Κοίμησης, όπου η διάβρωση στην πλαγιά έχει φέρει στην επιφάνεια μεγάλες ποσότητες υλικού (καταμετρήθηκαν έως 280 όστρακα σε τετράγωνα διαστάσεων 10 x 10 μέτρων).

Ενδιαφέρον έχει, επίσης, η εικόνα διασποράς μεμονωμένων προϊστορικών οστράκων των πρώιμων περιόδων της Εποχής του Χαλκού (ένα ως δύο όστρακα), που τείνουν να εμφανίζονται λόγω της διάβρωσης κοντά στις παρυφές των χαραδρών (εικ. 16). Η ερμηνεία τους χρήζει περαιτέρω μελέτης, υποδηλώνουν όμως ενδεχομένως ένα περισσότερο διάσπαρτο σχήμα σε σχέση με αυτό της Ύστερης Εποχής του Χαλκού, η παρουσία της οποίας, με εξαίρεση το σπίτι Φουκέ, είναι περιορισμένη.

Η ΠΕΤΡΟΓΡΑΦΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ

Στο πλαίσιο της μελέτης της κεραμικής καταγράφονται συστηματικά και για το σύνολο του υλικού τα τεχνολογικά χαρακτηριστικά της. Στόχος είναι η ομαδοποίησή της με βάση τους πηλούς, όπως αυτοί προκύπτουν από τη μακροπαρατήρηση. Ακολούθως, αντιπροσωπευτικά δείγματα που θα επιλεγούν θα αναλυθούν πετρογραφικά και κατά περίπτωση χημικά. Έως τώρα έχει αποκατασταθεί πλήρως το τεχνολογικό προφίλ της θέσης στην Κοίμηση (θέση 3). Έχει, δηλαδή, καταγραφεί η ποσοστιαία κατανομή του συνόλου των πηλών από τους οποίους παρήχθη η κεραμική που καταναλώθηκε στη θέση. Η πληροφορία αυτή συλλέγεται σε συνδυασμό με σχετικά δεδομένα παραδοσιακής καταγραφής. Ο πηλός μελετάται πάντα σχετικά με τον τύπο του αγγείου, εφόσον αυτός προκύπτει, τη γενικότερη μορφολογία του σκεύους (μέγεθος, πάχος τοιχώματος, ιδιαίτερα εργονομικά χαρακτηριστικά) και την επεξεργασία/διακόσμηση της επιφάνειάς του. Ο σχετικά συμπαγής, ως προς τη χρονολόγηση, χαρακτήρας της θέσης της Κοίμησης, καθώς και των υπόλοιπων διασπορών που χαρακτηρίστηκαν ως θέσεις, επιτρέπει την αναγωγή των καταγεγραμμένων πηλών σε εργαλείο χρονολόγησης. Με αυτόν τον τρόπο μεμονωμένα όστρακα και πηλοί, που αρχικώς δεν ήταν δυνατό να συσχετιστούν με συγκεκριμένους χρονολογικούς ορίζοντες, είναι δυνατόν τελικώς να χαρακτηριστούν. Συχνά, ορισμένες τεχνολογίες παραγωγής κεραμικής αποτελούν αποκλειστικές τεχνολογίες συγκεκριμένης ή

Εικ. 17: Μονή Κοίμησης. Κάβος καταμέτρησης και περισυλλογής υλικού. Οι πυκνότητες στην πλαγιά Ν και ΝΑ της μονής σχετίζονται με τον προϊστορικό οικισμό, ενώ βόρεια της μονής υπάρχει συγκέντρωση υλικού των αρχαίων χρόνων.

συγκεκριμένων περιόδων και έτσι οι ίδιοι οι πηλοί καθίστανται μέσο χρονολόγησης αδιάγνωστων, κατά τα άλλα, σωμάτων αγγείων.

Οι πηλοί της προϊστορίας στη Θηρασία είναι εμφανώς διαφορετικοί μακροσκοπικά από αυτούς των υστερότερων περιόδων. Διαφοροποιούνται όχι μόνο τα ποιοτικά τους χαρακτηριστικά (τύπος εγκλείσματος), αλλά και οι περιεκτικότητές τους (τα όστρακα της προϊστορίας είναι αδρότερα). Έως την παρούσα, η συστηματική μακροσκοπική εξέταση των πηλών της θέσης στην Κοίμηση επέτρεψε τη δειγματοληψία οστράκων για πετρογραφική εξέταση, αντιπροσωπευτικών του συνόλου των τεχνολογιών που χρησιμοποιήθηκαν. Ο έως τώρα επανέλεγχος συγκεκριμένων διασπορών από περιοχές της ενδοχώρας της Θηρασίας οδήγησε στο χαρακτηρισμό ως προϊστορικών ορισμένων μεμονωμένων και αδιάγνωστων αρχικώς οστράκων. Επιβεβαιώνεται ένα σχήμα περιορισμένης παρουσίας κεραμικής της προϊστορίας στην ενδοχώρα, σε πυκνότητες κατά βάση υστερότερων εποχών. Η μεμονωμένη παρουσία προς το παρόν τεκμηριώνει διάσπαρτη χρήση σε περιορισμένη κλίμακα. Οι μεμονωμένες αυτές κατανομές απομένει να αξιολογηθούν μελλοντικά για την αποκατάσταση του οικιστικού αναπτύγματος και της δομής του νησιού.

Φιλοδοξία, μεταξύ άλλων, όσων μετέχουν στο πρόγραμμα είναι η Θηρασία να αποτελέσει μια βάση αναφοράς για την τεχνολογία της κεραμικής διαχρονικά στις Κυκλάδες. Ζητούμενο της έρευνας, επιπλέον, αποτελεί η προέλευση των πρώτων υλών των κεραμικών που καταναλώθηκαν στο νησί, με δεδομένη τη σύνθετη γεωλογία και τις συνεχείς προεκρηξιακές και μετεκρηξιακές παρεμβάσεις στο τοπίο. Ποια σχέση αναπτύσσεται τεχνολογικά και προελευσιακά μεταξύ Θηρασίας και Σαντορίνης, με δεδομένη κάποια μελλοντική σχετική σύγκριση των κεραμικών των δύο νησιών, τουλάχιστον σε επίπεδο μακροπαρατήρησης; Μέσα στο ίδιο πλαίσιο επιστημονικού ζητούμενου θα διερευνηθεί, στο βαθμό που αυτό μπορεί να επιτευχθεί, η σχέση ανάμεσα στη Θηρασία και Σαντορίνη από τη μια, και του λοιπού κυκλαδίτικου περιγύρου από την άλλη. Η εντατική περισυλλογή υλικού θα επιτρέψει, καταγράφοντας τις τεχνολογίες της κεραμικής, να αξιολογηθούν τυχόν διαφοροποιήσεις στην κατανάλωσή της σε επίπεδο μικροκλίμακας. Η αποκατάσταση του τεχνολογικού προφίλ για κάθε διασπορά είναι δυνατό να ανιχνεύσει διαφοροποιήσεις εσωτερικής κατανάλωσης στο ίδιο το νησί, μεταξύ πυρήνων δράσης της ίδιας περιόδου.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας, η αρχαιολογική έρευνα επιφανείας στη Θηρασία με τη συστηματική και εντατική κάλυψη τμημάτων του νησιού, πέτυχε να προσδιορίσει μέσα από μία διαχρονική οπτική τους βασικούς άξονες του οικιστικού σχήματος του νησιού και να εντοπίσει σημαντικές αρχαιολογικές θέσεις, άγνωστες μέχρι τώρα στην έρευνα. Η ανακάλυψη του προϊστορικού οικισμού στη θέση Παναγιά ή Κοίμηση μας δίνει τη δυνατότητα να διερευνήσουμε τις πρωιμότερες περιόδους της Εποχής του Χαλκού και να τις συσχετίσουμε με στοιχεία από τη Σαντορίνη, τμήμα της οποίας αποτελούσε η Θηρασία πριν την καταβύθιση μέρους της στεριάς κατά τη μινωική έκρηξη. Η κατοίκηση στην Υστερη Εποχή του Χαλκού αντιπροσωπεύεται προς το παρόν μόνο από τα γνωστά οικιστικά κατάλοιπα των ανασκαφών Φουκέ στο ορυχείο Αλαφούζου στο νότιο τμήμα του νησιού.

Στους αρχαίους χρόνους το κέντρο της κατοίκησης από την Αρχαϊκή τουλάχιστον περίοδο και εξής εντοπίζεται στο νοτιοανατολικό τμήμα του νησιού, στην κορυφή του λόφου του Προφήτη Ηλία, όπου τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα μαρτυρούν

την παρουσία μικρής κώμης. Βόρεια και βορειοδυτικά του Προφήτη Ηλία οι εκτεταμένες διασπορές κεραμικής σχετίζονται πιθανότατα με αρχαία νεκροταφεία και ενδεχομένως με αγροικίες στο τμήμα νοτιότερα, μεταξύ Προφήτη Ηλία και Κοίμησης. Η περιοχή οριοθετείται στα ΝΑ από το ακρωτήριο της Τρυπητής, στην κορυφή του οποίου είναι χτισμένη η Μονή της Κοίμησης. Η πληθώρα αρχαίας κεραμικής που έρχεται στην επιφάνεια μέσω της διάβρωσης στο σημείο αυτό προδίδει την παρουσία μίας σημαντικής αρχαίας θέσης, πιθανότατα κάτω από τα κτίσματα της σημερινής μονής. Η σχεδιαζόμενη γεωφυσική έρευνα στον προαύλιο χώρο της μονής ελπίζουμε πως θα δώσει περισσότερα στοιχεία για το χαρακτήρα της θέσης.

Στη δυτική πεδινή ζώνη επικρατεί το αγροτικό τοπίο που σχετίζεται με την αγροτική εκμετάλλευση της υπαίθρου. Οι πυκνότητες κλασικού υλικού είναι μικρές. Δεν προέρχονται, δηλαδή, από ένα αστικό κέντρο στην πεδινή αυτή περιοχή, αλλά ενδεχομένως σχετίζονται με μικρά αγροκτήματα της κλασικής εποχής, που αντανakλούν τους μικρούς κλήρους που αποτελούσαν τη βάση της παραγωγικής διαδικασίας. Ο εντοπισμός του ελληνιστικού πύργου στη θέση Χριστός και η χωροθέτησή του πάνω σε κύριο άξονα επικοινωνίας, που συνέδεε τον κάμπο στα δυτικά με την ορεινή ενδοχώρα στα νοτιοανατολικά, υποστηρίζουν μία σχέση με την κύρια κώμη του νησιού στον Προφήτη Ηλία. Η εγγύτητα σε αγροτική γη ενισχύει τον αγροτικό χαρακτήρα της οχυρής κατασκευής για την εποπτεία των εκτάσεων του κάμπου στα δυτικά, χωρίς να μπορεί να προσδιοριστεί προς το παρόν με ασφάλεια ο δημόσιος ή ο ιδιωτικός χαρακτήρας.

Το διάσπαρτο σχήμα αγροτικών θέσεων σε κανονικές αποστάσεις κατά μήκος της δυτικής πεδινής ζώνης γίνεται περισσότερο εμφανές στη διάρκεια των ρωμαϊκών χρόνων, λόγω της πληθώρας του υλικού στην επιφάνεια, που επιτρέπει με ασφάλεια την αναγνώριση θέσεων. Μεγαλύτερη επένδυση και εντατικές χρήσεις γης παρατηρούνται στην Ύστερη Αρχαιότητα με την παρουσία ενός μεγάλου αγροκτήματος στην ύπαιθρο της Ρίβας και την παράλληλη ανάπτυξη του λιμανιού, που όμως, όπως φαίνεται, δεν λαμβάνει τα χαρακτηριστικά ενός αστικού κέντρου κατά τη Ρωμαϊκή περίοδο και την Ύστερη Αρχαιότητα. Ας σημειώσουμε, ωστόσο, πως στην κορυφή του Προφήτη Ηλία το ρωμαϊκό υλικό είναι εμφανώς λιγότερο σε σχέση με το κλασικό/ελληνιστικό, υποδηλώνοντας μια παρακμή της κώμης προς όφελος των αγροκτημάτων στη γύρω περιοχή. Τα ρωμαϊκά αγροκτήματα υποδεικνύουν την οικονομική ευμάρεια της υπαίθρου, ενώ η προτίμηση για τον πυθμένα των κοιλάδων του δυτικού κάμπου αντανakλά την εξειδικευμένη και εντατική καλλιέργεια με εξαγωγικό χαρακτήρα, που χαρακτηρίζει την εποχή. Ας σημειώσουμε πως στη γειτονική Θήρα το οινεμπόριο κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους αξιοποιούσε ποικιλίες ειδικού χαρακτήρα (Ραπτόπουλος 2010, 156), ενώ ο οίνος μαζί με τα δημητριακά παρουσιάζεται στις «Επιγραφές κτηματολογίου» της Περίσας στους χρόνους του Διοκλητιανού.

Ο εντοπισμός οικισμού των πρωτοβυζαντινών χρόνων (7^{ος} - 9^{ος} αι.) στην εξαιρετικά δυσπρόσιτη κορυφή του Κάστρου μαρτυρεί την εγκατάλειψη των παράλιων οικισμών στη διάρκεια του 7^{ου} αι. και τη συρρίκνωση της κατοίκησης σε οχυρή θέση στο εσωτερικό του νησιού. Στη συνέχεια επικρατεί κενό, τουλάχιστον όσον αφορά τα επιφανειακά ευρήματα, και η ανθρώπινη παρουσία στη Θηρασία γίνεται πάλι ορατή στη διάρκεια των μεσοβυζαντινών χρόνων (από το 12^ο αι.). Η ευρεία διασπορά υλικού υποδηλώνει την ανάκαμψη της υπαίθρου και ένα διάσπαρτο σχήμα ως προς την κατοίκηση και την αγροτική εκμετάλλευση. Ασαφές είναι προς το παρόν το οικιστικό σχήμα του νησιού στους μεταβυζαντινούς χρόνους. Στους νεότερους χρόνους

επικρατεί ένα διάσπαρτο σχήμα υπόσκαφων μικροοικισμών, κρυμμένων στις πλαγιές των φαραγγιών στην ενδιάμεση ζώνη (με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τα Βολιά) και στην έξοδο προς τον κάμπο στα δυτικά (με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την Αγγιλιά), πριν τη συγκέντρωση εκ νέου σε πυρηνικούς οικισμούς, στον Ποταμό και το Μανωλά, κατά το 19^ο αι.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδρέου, Η., 1973-1974. Θήρα. *ΑΔ*, 29, Χρονικά, σ. 871-874.
- Βουγιουκαλάκης, Γ.Ε., 2001. Σύντομη ιστορία των ηφαιστειών της Σαντορίνης. Στο: Ι.Μ. Δανέζης (επιμ.), *Σαντορίνη, Θήρα, Θηρασία, Ασπρονήσι, Ηφαιστεια*. Αθήνα: Εκδόσεις Αδάμ, σ. 37-49.
- Βουγιουκαλάκης, Γ.Ε., 2006. Η μινωική έκρηξη και ο κόσμος του Αιγαίου. *ΑΔ*, 4, σ. 20-55.
- Γερούση, Ε., 2001. Η Θήρα στα παλαιοχριστιανικά χρόνια. Στο: Ι.Μ. Δανέζης (επιμ.), *Σαντορίνη, Θήρα, Θηρασία, Ασπρονήσι, Ηφαιστεια*. Αθήνα: Εκδόσεις Αδάμ, σ. 254-269.
- Δανέζης, Ι.Μ. (επιμ.), 2001. *Σαντορίνη, Θήρα, Θηρασία, Ασπρονήσι, Ηφαιστεια*. Αθήνα: Εκδόσεις Αδάμ.
- Ευσταθίου, Μ., 2001. Η αρχαία Οία και οι πρόσφατες ανασκαφές στην περιοχή του Καμαρίου. Στο: Ι.Μ. Δανέζης (επιμ.), *Σαντορίνη, Θήρα, Θηρασία, Ασπρονήσι, Ηφαιστεια*. Αθήνα: Εκδόσεις Αδάμ, σ. 229-240.
- Μενδώνη, Λ.Γ., 1998. Οι πύργοι της Κέας: προσθήκες και επισημάνσεις. Στο: Λ.Γ. Μενδώνη & Α.Ι. Μαζαράκης-Αιινάν (επιμ.), *Κέα-Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία*. Κέα-Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου. Μελετήματα 29. Αθήνα: Κ.Ε.Ρ.Α., σ. 275-308.
- Μονιούδη-Γαβαλά, Δ., 2001. Η εξέλιξη των οικισμών από το Μεσαίωνα στα νεώτερα χρόνια. Στο: Ι.Μ. Δανέζης (επιμ.), *Σαντορίνη, Θήρα, Θηρασία, Ασπρονήσι, Ηφαιστεια*. Αθήνα: Εκδόσεις Αδάμ, σ. 375-380.
- Νιγδελής, Π.Μ., 1990. *Πολίτευμα και Κοινωνία των Πόλεων των Κυκλάδων κατά την Ελληνιστική και Αυτοκρατορική Εποχή*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Πέννα, Β., 2001. Νομισματικές νύξεις για τη ζωή στις Κυκλάδες κατά τους 8^ο και 9^ο αιώνες. Στο: Ε. Kountoura-Galake (επιμ.), *The Dark Centuries of Byzantium, 7th-9th c.* Institute for Byzantine Research. International Symposium 9. Athens: National Hellenic Research Foundation, σ. 399-410.
- Ραπτόπουλος, Σ.Γ., 2010. *Κυκλάδες Νήσοι. Συμβολή στην Οικονομική τους Ιστορία κατά την Ελληνιστική και Αυτοκρατορική Εποχή*. Διδακτορική Διατριβή. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Συρίγος, Α.Σ., 2001. Η νήσος Θηρασία. Στο: Ι.Μ. Δανέζης (επιμ.), *Σαντορίνη, Θήρα, Θηρασία, Ασπρονήσι, Ηφαιστεια*. Αθήνα: Εκδόσεις Αδάμ, σ. 577-581.
- Σ.Χ.Ο.Ο.Α.Π. 2009: *Σχέδιο Χωρικής και Οικιστικής Οργάνωσης Ανοικτής Πόλης (Σ.Χ.Ο.Ο.Α.Π.) Κοινότητας Οίας*. Α' Στάδιο, Σχέδιο Α.1 Χάρτης Γεωλογικής Πληροφόρησης και Τεχνικογεωλογικών Ενοτήτων. Σύμπραξη Λύσιππος Α.Ε. & Αθ. Αθανασιάδης.
- Τζαχίλη, Ιρ., 2006. *Οι Αρχές της Αιγαιακής Προϊστορίας. Οι ανασκαφές στη Θήρα και τη Θηρασία τον 19^ο αι.* Αθήνα: Η Καθημερινή.
- Φαρινέτι, Ε., Αθανασίου, Κ., Σαρρής, Α. & Σμπόνιας, Κ., 2013. Νέες τεχνολογίες στην

τεκμηρίωση και μελέτη του ιστορικού τοπίου: Η περίπτωση της Θηρασίας. Στο: *Νέες Τεχνολογίες στην Υπηρεσία της Αρχαιογνωστικής Έρευνας*. Θεσσαλονίκη, 14/12/2013, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού. Πρακτικά Συμποσίου (Ηλεκτρονική δημοσίευση πρακτικών στο: www.academy.edu.gr).

- Acheson, Ph.E. & Davies, J.L., 2005. Περιφερειακές μελέτες, αρχαιολογική επιφανειακή έρευνα και αρχαιολογία του τοπίου στην Ελλάδα. Στο: Π.Ν. Δουκέλης (επιμ.), *Το Ελληνικό Τοπίο. Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και Πρόσληψης του Τόπου*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σ. 33-58.
- Alcock, S.E., 1989. Archaeology and Imperialism: Roman expansion and the Greek city. *JMA*, 2, σ. 87-135.
- Alcock, S.E., 1993. *Graecia Capta. The Landscapes of Roman Greece*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Alcock, S.E., 1994. Breaking up the Hellenistic world: survey and society. Στο: I. Morris (επιμ.), *Classical Greece. Ancient Histories and Modern Archaeologies*. Cambridge: Cambridge University Press, σ. 171-190.
- Alcock, S.E., 2007. The essential countryside. The Greek world. Στο: S.E. Alcock & R. Osborne (επιμ.), *Classical Archaeology*. Blackwell Studies in Global Archaeology, 10. Malden, MA: Blackwell Publishing, σ. 120-138.
- Alcock, S.E. & Cherry, J.F., 2004. *Side-by-Side Survey: Comparative Regional Studies in the Mediterranean Region*. Oxford: Oxbow Books.
- Alcock, S.E., Cherry, J.F. & Davis, J.L., 1994. Intensive survey, agricultural practice and the Classical landscape of Greece. Στο: I. Morris (επιμ.), *Classical Greece. Ancient Histories and Modern Archaeologies*. Cambridge: Cambridge University Press, σ. 137-170.
- Barker, G. & Mattingly, D. (επιμ.), 2000. *The Archaeology of the Mediterranean Landscapes*, vol. 4. Oxford: Oxbow Books.
- Bintliff, J.L., 1991. The Roman countryside in Central Greece: observations and theories from the Boeotia Survey (1978-1987). Στο: G. Barker & J. Lloyd (επιμ.), *Roman Landscapes. Archaeological Survey in the Mediterranean Region*. London: The British School at Rome, σ. 122-132.
- Bintliff, J.L. & Sbonias, K. (επιμ.), 1999. *Reconstructing Past Population Trends in Mediterranean Europe (3000 BC- AD 1800)*. The Archaeology of Mediterranean Landscapes, 1. Oxford: Oxbow Books.
- Bintliff, J.L., Farinetti, E., Howard, Ph., Sarri, K. & Sbonias, K., 2002. Classical farms, hidden Prehistoric landscapes and Greek rural survey: a response and an update. *JMA*, 15, σ. 259-265.
- Boussac, M.F. & Rougemont, G., 1983. Observations sur le territoire des cités d'Amorgos. Στο: G. Rougemont (επιμ.), *Les Cyclades. Matériaux pour une Étude de Géographie Historique*. Table ronde, Dijon 1982. Paris: Éditions du C.N.R.S., σ. 113-119.
- Cherry, J.F., 2003. Archaeology beyond the site: Regional survey and its future. Στο: J.K. Papadopoulos & R.M. Leventhal (επιμ.), *Theory and Practice in Mediterranean Archaeology: Old World and New World Perspectives*. Cotsen Institute of Archaeology. Los Angeles: University of California, σ. 137-159.
- Cherry, J.F., Davis, J.L. & Mantzourani, E., 1991. *Landscape Archaeology as Long-Term History: Northern Keos in the Cycladic Islands from Earliest*

- Settlement until Modern Times*. Los Angeles: UCLA Institute of Archaeology.
- Constantakopoulou, Chr., 2007. *The Dance of the Islands. Insularity, Networks, the Athenian Empire and the Aegean World*. Oxford Classical Monographs. Oxford: Oxford University Press.
- Druitt, T.H., Edwards, L., Mellors, R.M., Pyle, D.M., Sparks, R.S.J., Lanphere, M., Davies, M. & Barreirio, B., 1999. *Santorini Volcano*. Geological Society Memoir, no. 19. London: Geological Society.
- Fouqué, F.A., 1998 [1879]. *Santorini and Its Eruptions*. Μετάφραση: A.R. McBirney. Baltimore & London: The John Hopkins University Press.
- Friedrich, W.L., 2009. *Santorini. Volcano, Natural History, Mythology*. Aarhus: Aarhus University Press.
- Hiller von Gaertringen, F. (επιμ.), 1899. *Thera: Untersuchungen, Vermessungen und Ausgrabungen in den Jahren 1895-1902 (Band 1): Die Insel Thera in Altertum und Gegenwart: mit Ausschluss der Nekropolen*. Berlin: Verlag von Georg Reimer.
- Jones, A.H., 1953. Census records of the Late Roman Empire. *JRS*, 43, σ. 49-64.
- IG XI 2: Dürrbach, F., (επιμ.), 1912. *Inscriptiones Graecae, vol. XI, Fasc. 2. Inscriptiones Deli liberae. Tabulae archontum, tabulae hieropoveorum annorum 314-250*. Berlin: Verlag von Georg Reimer.
- IG XII 3: Hiller von Gaertringen, F. (επιμ.), 1898. *Inscriptiones Graecae, vol. XII, Fasc. 3. Inscriptiones Symes Teutlussae Teli Nisyri Astypalaeae Anaphes Therae et Therasiae Pholegandri Meli Cimoli*. Berlin: Verlag von Georg Reimer.
- Keller, D.R. & Rupp, D.W. (επιμ.), 1983. *Archaeological Survey in the Mediterranean Area*. BAR-IS 155. Oxford: B.A.R.
- Korres, M., 2005. The tower of Agia Triada on Amorgos. Στο: M. Yeroulanou & M. Stamatopoulou (επιμ.), *Architecture and Archaeology in the Cyclades. Papers in Honour of J.J. Coulton*. BAR-S 1455. Oxford: Archaeopress, σ. 173-195.
- Malamut, E., 1982. Les îles de la mer Égée de la fin du XIe siècle à 1204. *Byzantion*, 52, σ. 310-350.
- Osborne, R., 1986. Island towers: The case of Thasos. *BSA*, 81, σ. 167-178.
- Pettegrew, D.K., 2001. Chasing the Classical farmstead: assessing the formation and signature of rural settlement in Greek landscape archaeology. *JMA*, 14, σ. 189-209.
- Pichler, H. & Kussmaul, S., 1980. Geological Map of the Santorini Islands (1:20000). Appendix στο: C.G. Dumas (επιμ.), *Thera and the Aegean World II*. Papers and Proceedings of the Second International Scientific Congress, Santorini, Greece, August 1978. London: Thera and the Aegean World.
- Reger, G., 2004. The Aegean. Στο: M.H. Hansen & Th. Nielsen (επιμ.), *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*. Oxford: Oxford University Press, σ. 732-793.
- Renfrew, C. & Wagstaff, M. (επιμ.), 1982. *An Island Polity. The Archaeology of Exploitation in Melos*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ross, L., 1840. *Reisen auf den Griechischen Inseln des Ägäischen Meeres (Band 1)*. Stuttgart & Tübingen: Cotta.
- Sanders, G.D.R., 1996. Two *kastra* on Melos and their relations in the Archipelago.

- Στο: P. Lock & G.D.R. Sanders (επιμ.), *The Archaeology of Medieval Greece*. Oxbow Monographs in Archaeology 59. Oxford: Oxbow Books, σ. 147-175.
- Sbonias, K., 1999. Investigating the interface between regional survey, historical demography and paleodemography. Στο: J.L. Bintliff & K. Sbonias (επιμ.), *Reconstructing Past Population Trends in Mediterranean Europe (3000 BC-AD 1800)*. The Archaeology of Mediterranean Landscapes, 1. Oxford: Oxbow Books, σ. 219-234.
- Snodgrass, A., 1994. Response: the archaeological aspect. Στο: I. Morris (επιμ.), *Classical Greece. Ancient Histories and Modern Archaeologies*. Cambridge: Cambridge University Press, σ. 197-200.
- Sperling, J.W., 1973. *Thera and Therasia*. Ancient Greek Cities 22. Athens: Athens Technological Organization, Athens Center of Ekistics.
- Vionis, A., 2005. *Crusader and Ottoman Material Life. The Archaeology of Built Environment and Domestic Material Culture in the Medieval and Post-Medieval Cyclades, Greece (c.13th-20th AD)*. Διδακτορική διατριβή. Leiden: Faculty of Archaeology, University of Leiden.
- Wagstaff, J.M. (επιμ.), 1987. *Landscape and Culture. Geographical and Archaeological Perspectives*. Oxford: Basil Blackwell.
- Young, J., 1956. Studies in South Attica. Country estates at Sounion. *Hesperia*, 25, σ. 122-146.

Investigating a volcanic landscape: the archaeological survey project at Therasia (2007-2011) – preliminary results

Kostas Sbonias, Emeri Farinetti & Georgia Kordatzaki

Therasia is known in the archaeological bibliography from geological and archaeological research in the 19th century, when in the framework of mining operations to obtain Theran volcanic soil a two story late Cycladic house came to light. It was the first excavated prehistoric site in the Aegean which soon afterwards was demolished and consigned to oblivion. From 2007 onwards a research project was initiated under the title “Island cultures in a diachronic perspective: the case of Therasia”, which aims, through multidisciplinary research, to trace the evolution of this small island and to investigate the physical, historical and cultural characteristics of the landscape in a diachronic perspective. The present paper presents some main results of the archaeological survey that was carried out on the island from 2007 to 2011 and continues to the present with further geophysical and archaeological work. Topics which are discussed include issues of human adaptation in a volcanic landscape, methodological issues of recovery of pottery in a volcanic landscape, as well as points of continuity and interruption in the settlement pattern of the island, embedded in the historical trajectory of the Cyclades from the prehistoric to the modern period.